

Олександра Глазова

Українська мова

Матеріали до уроків

6 клас

Посібник уміщує дидактичний матеріал до кожної з виучуваних у 6 класі тем. Поданий у посібнику дидактичний матеріал сприяє формуванню національної свідомості, української ментальності, моральних переконань, вихованню патріотизму, відображають загальнолюдські моральні цінності. До книжки ввійшли тексти, присвячені питанням вітчизняної історії та культури, проблемам етики, естетики, екології.

Для вчителів-словесників, студентів філологічних факультетів.

ПЕРЕДМОВА

Посібник уміщує найрізноманітніші матеріали, необхідні словесникові для навчання шестикласників упродовж навчального року. У книжці подано систематизований за темами дидактичний матеріал, який учитель зможе використати як у процесі вивчення нового матеріалу, так і під час повторення та закріплення вивченого.

Дидактичний матеріал включає тексти й окремі речення, що відображають загальнолюдські духовні цінності, сприяють формуванню національної свідомості, вихованню патріотизму, розвитку духовної та естетичної сфер особистості учня. Пропоновані тексти містять найважливіші відомості з народознавства, пов'язані з історією, культурою, звичаями й побутом українського народу, відомості з етики, естетики тощо.

Тексти та окремі речення дібрано з різних функціональних стилів мовлення.

Кількість дидактичного матеріалу до кожної з тем свідомо збільшено. Це допоможе вчителю у здійсненні диференційованого підходу до навчання шестикласників: він зможе вибрати вправи, які найбільше відповідають рівневі підготовленості учнів та умовам роботи в конкретному класі.

Посібник укладено згідно з вимогами програми для середньої загальноосвітньої школи «Рідна мова» (Київ, «Перун», 1998), відповідно до основних положень концепції мовної освіти в Україні та концепції навчання державної мови в школах України.

ЗМІСТ

ВСТУП

КРАСА І БАГАТСТВО УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 3

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ; 4

ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ (У ТОМУ ЧИСЛІ ОДНОРІДНІ).	
ЗВЕРТАННЯ. ВСТАВНІ СЛОВА.	6
РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ	
ПРОСТЕ І СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ.	8
КОМА МІЖ ПРОСТИМИ РЕЧЕННЯМИ У СКЛАДНОМУ	
ПРЯМА МОВА І ДІАЛОГ	9
БАГАТОЗНАЧНІСТЬ СЛІВ,	13
УЖИВАННЯ ЇХ У ПРЯМОМУ І ПЕРЕНОСНОМУ ЗНАЧЕННЯХ.	
СИНОНІМИ ТА АНТОНІМИ	
ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ	
ГРУПИ СЛІВ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ:	17
ВЛАСНЕ УКРАЇНСЬКІ І ЗАПОЗИЧЕНІ СЛОВА.	
АКТИВНА І ПАСИВНА ЛЕКСИКА:	19
ЗАСТАРІЛІ СЛОВА І НОВІ СЛОВА (НЕОЛОГІЗМИ)	
ГРУПИ СЛІВ ЗА ВЖИВАННЯМ: ЗАГАЛЬНОВЖИВАНІ	21
(НЕЙТРАЛЬНІ) І СТИЛІСТИЧНО ЗАБАРВЛЕНІ СЛОВА,	
ДІАЛЕКТНІ, ПРОФЕСІЙНІ СЛОВА Й ТЕРМІНИ.	
ОЗНАЙОМЛЕННЯ ЗІ СЛОВНИКОМ ІНШОМОВНИХ СЛІВ.	23
ПРАВОПИС СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ	
ПОНЯТТЯ ПРО ФРАЗЕОЛОГІЗМИ.	26
ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ.	
ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ ЯК РІЗНОВИДИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ.	
ФРАЗЕОЛОГІЗМИ В РОЛІ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ	
МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ	
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЧАСТИН МОВИ	29
ІМЕННИК	
ІМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ: ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ,	30
МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ	
ІМЕННИКИ, ЩО ОЗНАЧАЮТЬ НАЗВИ ІСТОТ І НЕІСТОТ	31
(ПОВТОРЕННЯ). ЗАГАЛЬНІ І ВЛАСНІ НАЗВИ.	
ВЕЛИКА БУКВА І ЛАПКИ У ВЛАСНИХ НАЗВАХ	
РІД ІМЕННИКІВ (ПОВТОРЕННЯ).	34
ІМЕННИКИ СПІЛЬНОГО РОДУ	
ЧИСЛО ІМЕННИКІВ (ПОВТОРЕННЯ).	38
ІМЕННИКИ, ЩО МАЮТЬ ФОРМУ ТІЛЬКИ ОДНИНИ	
АБО ТІЛЬКИ МНОЖИНИ	
ВІДМІНКИ ІМЕННИКІВ (ПОВТОРЕННЯ).	40
КЛИЧНИЙ ВІДМІНОК	
ПОДІЛ ІМЕННИКІВ НА ВІДМІНИ.	42
РОЗБІР ІМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ	
ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ПЕРШОЇ ВІДМІНИ	43
ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ДРУГОЇ ВІДМІНИ	45
ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ТРЕТЬОЇ ВІДМІНИ	48
ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ЧЕТВЕРТОЇ ВІДМІНИ	49
ОСОБЛИВОСТІ ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ,	61
ЩО ВЖИВАЮТЬСЯ ТІЛЬКИ В МНОЖИНИ	

НЕЗМІНЮВАНІ ІМЕННИКИ	52
ОСНОВНІ СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ІМЕННИКІВ, НАЙЧАСТІШЕ ВЖИВАНІ СУФІКСИ	55
<i>НЕ</i> З ІМЕННИКАМИ	57
БУКВИ <i>Е, И, І</i> В СУФІКСАХ <i>-ЕЧОК, -ЕЧК-,</i> <i>-ИЧОК, -ІНН(Я)-, -ЕНН(Я)-, -ИНН(Я)-, -ИВ(О), -ЕВ(О)</i>	59
НАПИСАННЯ І ВІДМІНЮВАННЯ ЧОЛОВІЧИХ ТА ЖІНОЧИХ ІМЕН ПО БАТЬКОВІ	61
ПРИКМЕТНИК	
ПРИКМЕТНИК: ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ,	63
МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ	
ЯКІСНІ, ВІДНОСНІ ТА ПРИСВІЙНІ ПРИКМЕТНИКИ	65
ПОВНІ І КОРОТКІ ФОРМИ ПРИКМЕТНИКІВ	67
СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ПРИКМЕТНИКІВ.	
УТВОРЕННЯ ВИЩОГО І НАЙВИЩОГО СТУПЕНЯ	68
ПОРІВНЯННЯ ПРИКМЕТНИКІВ	
ПРИКМЕТНИКИ ТВЕРДОЇ І М'ЯКОЇ ГРУП.	69
ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ	
СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ	71
<i>НЕ</i> З ПРИКМЕТНИКАМИ	74
БУКВИ <i>Ь, Е</i> В СУФІКСАХ НА ОЗНАЧЕННЯ	
ПЕСТЛИВОСТІ І НЕПОВНОТИ ОЗНАКИ	76
<i>(-ЕНЬК-, -ЕСЕНЬК-, -ІСІНЬК-, -ЮСІНЬК-, -УВАТ-, -ЮВАТ-)</i>	
БУКВИ <i>Ь, Е, О, И</i> В ПРИКМЕТНИКОВИХ СУФІКСАХ	78
<i>-СЬК-, -ЕВ- (-СВ-), -ОВ-, -ИН-, -ІН-, -ИЧН-,</i>	
А ТАКОЖ У ПРИКМЕТНИКАХ НА <i>-ЗЬКИЙ, -ЦЬКИЙ.</i>	
ОДНА І ДВІ БУКВИ <i>Н</i> У ПРИКМЕТНИКАХ	81
НАПИСАННЯ СКЛАДНИХ ПРИКМЕТНИКІВ	84
РАЗОМ І ЧЕРЕЗ ДЕФІС	
НАПИСАННЯ ПРІЗВИЩ ПРИКМЕТНИКОВОЇ ФОРМИ	87
ЧИСЛІВНИК	
ЧИСЛІВНИК: ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ, MORFOLOGIЧНІ	88
ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ	
ЧИСЛІВНИКИ КІЛЬКІСНІ (НА ПОЗНАЧЕННЯ ЦІЛИХ ЧИСЕЛ, ДРОБОВІ	90
ТА ЗБІРНІ) І ПОРЯДКОВІ	
ЧИСЛІВНИКИ ПРОСТІ Й СКЛАДЕНІ	92
ВІДМІНЮВАННЯ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ. БУКВА <i>Ь</i>	93
НА КІНЦІ ЧИСЛІВНИКІВ ТА ПЕРЕД ЗАКІНЧЕННЯМ	
У НЕПРЯМИХ ВІДМІНКАХ	
ВІДМІНЮВАННЯ ПОРЯДКОВИХ ЧИСЛІВНИКІВ.	96
РОЗДІЛЬНЕ НАПИСАННЯ СКЛАДЕНИХ ЧИСЛІВНИКІВ.	
НАПИСАННЯ РАЗОМ ПОРЯДКОВИХ ЧИСЛІВНИКІВ З <i>-ТИСЯЧНИЙ</i>	
ЗАЙМЕННИК	
ЗАЙМЕННИК: ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ,	99
MORFOLOGIЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ	
РОЗРЯДИ ЗАЙМЕННИКІВ (ОЗНАЙОМЛЕННЯ)	
ОСОБОВІ ТА ЗВОРОТНИЙ ЗАЙМЕННИКИ, ЇХНЕ ВІДМІНЮВАННЯ.	100

Н В ОСОБОВИХ ЗАЙМЕННИКАХ ТРЕТЬОЇ ОСОБИ ПІСЛЯ ПРИЙМЕННИКІВ	
ПИТАЛЬНІ ТА ВІДНОСНІ ЗАЙМЕННИКИ, ЇХ ВІДМІНЮВАННЯ	102
НЕОЗНАЧЕНІ І ЗАПЕРЕЧНІ ЗАЙМЕННИКИ, ЇХ УТВОРЕННЯ І ВІДМІНЮВАННЯ.	103
ДЕФІС У НЕОЗНАЧЕНИХ ЗАЙМЕННИКАХ. <i>НІ</i> В ЗАПЕРЕЧНИХ ЗАЙМЕННИКАХ	
ПРИСВІЙНІ, ВКАЗІВНІ, ОЗНАЧАЛЬНІ ЗАЙМЕННИКИ; ВІДМІНЮВАННЯ ЇХ	104
ДІЄСЛОВО	
ДІЄСЛОВО: ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ.	107
ОСОБЛИВІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА: ДІЄПРИСЛІВНИК, ДІЄПРИКМЕТНИК (ЗАГАЛЬНЕ ОЗНАЙОМЛЕННЯ)	108
<i>НЕ</i> З ДІЄСЛОВАМИ	110
НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА ДІЄСЛОВА (ІНФІНІТИВ)	112
ДОКОНАНИЙ І НЕДОКОНАНИЙ ВИД ДІЄСЛОВА	114
ЧАСИ ДІЄСЛОВА. МИНУЛИЙ ЧАС.	115
ЗМІНА ДІЄСЛІВ У МИНУЛОМУ ЧАСІ	
ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС. МАЙБУТНІЙ ЧАС.	117
ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄСЛІВ ТЕПЕРІШНЬОГО І МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ.	
ПРАВОПИС <i>-ТЬСЯ, -ШСЯ</i> В КІНЦІ ДІЄСЛІВ	
ДІЄСЛОВА І І П ДІЄВІДМІН. БУКВИ <i>Е, И</i>	119
В ОСОБОВИХ ЗАКІНЧЕННЯХ ДІЄСЛІВ І І П ДІЄВІДМІН	
СПОСОБИ ДІЄСЛІВ (ДІЙСНИЙ, УМОВНИЙ, НАКАЗОВИЙ).	121

ВСТУП

КРАСА І БАГАТСТВО УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

*Прочитати. Пояснити, у чому полягає багатство української мови.

Українська мова - одна з найбагатших та найрозвиненіших мов світу. У ній нараховують кілька сот тисяч слів. Найбільший словник української мови складається з 11 томів.

В українській мові багато фразеологізмів та крилатих висловів. Граматика української мови чітка, струнка, добре впорядкована.

Українською мовою можна висловити і найскладніші наукові поняття, і найтонші відтінки почуттів та переживань.

Рідною мовою творили генії української літератури - Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка. У перекладі українською мовою знайшли нове втілення шедеври літератури зарубіжної - твори Олександра Пушкіна, Адама Міцкевича, Вільяма Шекспіра, Оноре де Бальзака та багатьох інших.

Українська мова милозвучна й співуча. Недарма її називають солов'їною (З підручника).

*Прослухати. Виписати слова, які є означеннями до слова *мова*. Як вони характеризують нашу мову? Пояснити, чому для кожної людини рідна мова є найдорожчою й найкрасивішою. Яке значення має мова в житті народу?

Я знаю: мова мамина - свята. (М.Адаменко.) Рідна мово материнська! Ти - душа мого народу! (Д.Кононенко.) Відчуваю й усвідомлюю, яка це красива і легка мова. (І.Репін.) Одна вона у нас така - уся співуча і дзвінка... (М.Шевченко.) Як путівець між нивами - проста, барвиста - наче далеч веселкова. Такою увійшла в мої уста і в долі зяснила рідна мова. (М.Федунець.) Буду я навчатись мови золотої... (А.Малишко.)

*Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені літери.

Українс..ка мова за своїми в..ражальними можливостями, лексичними арсеналами, особливою муз..кальністю належить до найро..виненіших мов світу. (Д.Павличко.) ...Наша мова - як чарівна пісня, що вміщує в собі і палку любов до ві..чизни, і ярий гнів до ворогів, і вол..любні думи народнії, і ніжні запахи рідної з..млі. (П.Тичина.) Слово наше пр..багате і пахуче, ніби м'ята. (В.Кочевський.) Як в..селонька бл..скуча, пер..ливна, м..готюча, по моїй країні милій мова дивная дзв..нить. (Г.Чупринка.) Вивчайте мову українс..ку, дзвінкоголосу, ніжну, чарівну, пр..красну, милу і чудову, як мат..ринську пісню кол..скову. (Олександр Олесь.)

*Диктант із коментуванням.

Партіотизм починається зі ставлення до своєї мови. (В.Русанівський.) Мова є одним з найцінніших скарбів кожного народу. Мова - дзеркало його душі. (М.Падолинський.) Батьківщина свого сина кличе найпростішим, неповторним, вічним словом. (Б.-І.Антонич.) Співучості джерельної води не може заздрити моя ласкава мова. (Н.Ібракаєва.)

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ; ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ (У ТОМУ ЧИСЛІ ОДНОРІДНІ)

*З поданих пар слів утворити словосполучення. У кожному словосполученні визначити головне й залежне слова.

Рідний, слово; мова, материнський; урок, література; Україна, любити; навчатись, охоче; наполегливо, працювати.

*Прочитати. Вказати словосполучення та сполучення слів. Як ви їх розрізнили?

Осінній день; сонячний і теплий; милуватися й радіти; милуватися красою; підкралася осінь; золоте листя; листячко шелестить; всміхнутися радісно.

*З поданих речень усно вичленувати по кілька словосполучень, указавши в кожному головне та залежне слова. Чи утворюють словосполучення підмет і присудок? Чому? Переписати речення, в кожному підкреслити головні та другорядні члени речення. Вказати односкладні речення.

Так негадано ця осінь закурликала над степом... (Б.Олійник.) Каштанів жовтий лист прощально одшумів... (В.Сосюра.) Я в серці з юних літ до скону пронесу це листя трепетне на полі голубому... (М.Рильський.) Сади шумливі і духмяні холодна осінь роздягла. (В.Сосюра.) Там у лісі на горісі листячка не стало. Там у лісі на горісі пташенятко спало. (Б.Лепкий.) Було тихо. Навіть на верхівці гори не відчувалося свіжого вітерця. (М.Старицький.)

* Переписати. Пояснити вживання розділових знаків. Однорідні члени речення підкреслити.

I. Дуб, сосна, верба, тополя ген ростуть посеред поля. Вільха, сокір, клен, береза зеленіють біля плеса. (А.Камінчук.) І я прийшов, риніс привіт дубам, березам, соснам, кленам (І.Коваленко.) Не меду, а цілющої води я зачерпнув з глибокої криниці (П.Мовчан.) Світ пахучий, сонячний, зелений палахкоче, мерехтить в очах. (Л.Талалай.) Простелилися дороги через поле, ліс та кручі. (К.Мандрик.) Вже осінь йде через село поволі в садки, городи і на баштани (Д.Кононенко.) Після снігів, негод, пітьми завжди радієм сонцю ми (О.Середа-Загаєцька.) Небо величезне, степове. Ночі сухі, зоряні, запашисті. Людським потом, пилюкою, полинами пахнуть ці ночі, сухими травами, євшан-зіллям шелестять... (О.Гончар.)

II. Людину красить не одежа, а добрі діла. На коні їде і коня шукає. Бував і на коні, і під конем. Було діло, та полетіло. Гордість виїжджає верхи, а повертається пішки. Собака втіка не від калача, а від бича. Заблукав між хатою й коморою.

Народна творчість.

*Переписати, розставляючи пропущені розділові знаки (речення подано без їх вилучення). Підкреслити однорідні члени речення.

I. Ходить осінь по долині і снує свої сіті. Обснувала димами гори, заповнила мрякою яри, потяглася сірою курявою за течією рік і потоків, посунула туманами по шляхах. Під її дотиком тихнуть голоси, співи та викрики.. (В.Винниченко.) Польова дорога то вузькою змійкою петляла між горбів та ярків, то круто вела вгору, то прудко збігала вниз (М.Красуцький.)

II. Ми маємо багато прізвищ, які походять від професій: гончар, швець, стельмах, міняйло, кравець, коваль, лупій, орач. (П.Загребельний.) Усе в чеканні: спілі краплі рос, земля і місяць, вишні і тополі. (Б.Олійник.) Нехай катраном розквітає доля. У ній усе: і мова, і земля, і пісня... (Г.Кривда.) Уся планета на колесах: на фордах, ладах, мерседесах.(В.Скомаровський.)

*Пояснювальний диктант.

Шануй мудрість, а не золото.(М. Смотрицький.) Мудрець не придушує пристрасті, а керує нею і стримує. (Г.Кониський.) Визначай смак не по шкаралупі, а по ядру. Судіть не за обличчя, а за серце. Краще голий та правдивий, ніж багатий та беззаконний. Більше думай і тоді вирішуй. (Г.Сковорода.) Заздрісник не живе, а переживає (Л.Сухоруков.) Людині для польоту потрібна сила духу, а не пір'я. (О.Ільченко.) Карають не за помилки, а за наслідки. (Ю.Рибников.)

ЗВЕРТАННЯ. ВСТАВНІ СЛОВА. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ

*Прочитати речення, правильно їх інтонуючи. Кого називають виділені слова? Чи виступають вони членами речення? Якими розділовими знаками виділяється звертання в реченнях?

На зорі мене, мамо, збуди (Д.Головка.) Де ти, дочко, навчилася всього цього? (В.Гужва.) Пишу тобі, Наталю, до Італії (В.Климентовська.) Невже, колего, ви полишаєте науку заради політики?! (В.Гужва.) Люди! Вірте тому, що я роблю. (Б.Мамайсур.) Віро Іванівно, спогадом перевисаю в класну кімнату, де цифри гудуть, як рої...(Б.Олійник.)

*Подане речення усно перебудувати так, щоб звертання стояло: 1) на його початку; 2) у кінці. Пояснити вживання розділових знаків.

Ти для мене, мамо, найдорожча!

*Скласти речення, щоб подані слова виступали в них: 1) підметом; 2) додатком; 3) звертанням.

Україна, Київ, поле, сонечко.

*Диктант із коментуванням. Визначити звертання непоширені й поширені. Пояснити різницю між ними.

Зійди, сонце, під моє віконце та й засвіти ясно... (Леся Українка.) Ой зійди, зійди, ясен місяцю! (Нар.творч.) Матусю, прийшов ваш лист, дякую (М.Горбаль.) Пусти ж мене, отамане, із полку додому. (Нар.творч.) Цить, доню моя! Зупинися. Не треба синичку лякати (Р.Харитоновна.) Скільки є в нас, любі друзі, для звертання ніжних слів! (Д.Білоус.) Здрастуй, мій сонячний краю! (Олександр Олесь.) Саде мій! Ти лист дзвінкий колишеш! У тебе осінь теж. (П.Карпенко-Криниця.)

*Переписати, подані в дужках іменники ставлячи у формі кличного відмінка. Назвати звуки, які чергуються. Пояснити розділові знаки.

Спочинь, (козак) мій (В.Сторожук). Скачи, (враг), як козак скаже. (Нар.творч.) Будьмо, (друг), чесними (В.Крикуненко.) А ти куди мандруєш, ласкавий (чоловік)? (А.Малишко). Прилітай, (птаха), на обійстя наше (Нар.творч.)

*Прочитати подані в двох колонках речення. Яким чином впливають на їхній зміст виділені слова? Що вони означають? Чи є ці слова членами речення? Розповісти про вживання розділових знаків при вставних словах.

Завтра буде злива.

Можливо, завтра буде злива.

Без сумніву, завтра буде злива.

Як на мене, завтра буде злива.

*Прочитати. Визначити вставні слова. Пояснити вживання розділових знаків.

Гарний хлопець з іншої планети, може, завтра в гості залетить. (Л.Костенко.) Це будеш знати тільки ти, звичайно, по секрету. Мені так хочеться знайти якусь нову планету! (М.Пригара.) Я мрію про завтрашнє, отже, існую (О.Лупій.) Кажуть, хороші сни збуваються восени (П.Осадчук.) На жаль, я не бував іще у Львові. (І.Шишов.) Бува, не ладжу я з собою. Буває, сам собі не рад... (В.Цілий.) Я сумніваюсь, отже, мислю. (В.Черняк.) Ну, словом, є чимало дивних див у цім саду. (М.Рильський.)

*Пояснювальний диктант.

I. Я слухати, мабуть, не перехочу отих пісень мелодію просту (Є.Гуцало.) Не всю путь, певна річ, буде весело. Отже, й ви, зрозуміло, відчуєте втому (Остап Вишня.) Молоді не вірять, мамо, в небезпеки. (С.Кузьменко.) Пошли мені, доле, дні погожі і тихі ночі. (Г.Тарасюк.) І серпень, мабуть, помилково до мене розцвів фіалково. (Г.Фалькович.) Боже, в цім домі ще стільки тепла! Осене, може, пізніше б зайшла? (Л.Скирда.) А ти уважно, друже, подивись. Стежки старі у даль біжать кудись (О.Ющенко.) Ніщо не можна зберегти навіки. А отже, не печалься, не сумуй. (Л.Закордонець.)

II. Одним із символів України, безсумнівно, стала біла хата.(З журн.) Може, моя то Вкраїна біліє черідкою хат? (О.Гончар.) Мамо, підіть, будь ласка, у поле... (Т.Мельничук.) У дереві кожному скрипка, говорять, живе (Є.Гуцало.) Щоб вивчити будь-яке велике місто, треба на моє переконання, подорожувати ним пішки. (О.Глушко.) Здавалось, налетів дев'ятий вал і прокотився бурєю по морі. (Л.Костенко.) Бережись, поете, бо, нівроку, звуть Халтурою десяту з муз. (М.Доленго.)

ПРОСТЕ І СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. КОМА МІЖ ПРОСТИМИ РЕЧЕННЯМИ У СКЛАДНОМУ

*Переписати речення, визначити і підкреслити в кожному граматичну основу. Вказати речення прості та складні. Пояснити вживання розділових знаків.

Добрі вісті не лежать на місці. Якщо вітер не віє, то дерево не хитається. Гарно будяк цвіте, та ніхто квіток не рве. У чужій хаті й тріска б'ється.

Народна творчість.

*З кожної пари простих речень утворити речення складне. Записати складні речення, визначити і підкреслити в кожному граматичну основу. Пояснити вживання розділових знаків.

- Рвучко налетів осінній вітер. Деревата затремтіли під його хижим подихом.
- Дрібно задрижали брязкальця осикового листячка. Судомно стрепенулось гілля беріз.
- Лише дуб заляк у непорушній гідності. Його листя міцно й незрушно тримається на міцних та чорних гілках.

*Переписати речення, розставляючи пропущені розділові знаки (речення подано без їх вилучення).

Журавлі лишають гнізда, холодком дихнули хмари. (Б.Олійник.) Стежина веде в поля, і соняшники цвітуть (М.Братан.) Мати сіяла льон під моїм під вікном, а вродив соняшник. (Б.Олійник.) Коли співає мама восени, курличуть журавлі із даліни. (Г.Петрук-Попик.) Баштан жовтіє понад яром, курінь безверхий ніби спить, і гнеться дерево від плоду... (М.Рильський.)

* Пояснювальний диктант.

Сім'я вечерея коло хати, вечірня зіронька встає. Дочка вечерять подає, а мати хоче научати, так соловейко не дає. (Т.Шевченко.) Сонце гріє нас безмовно, і без слів кохає мати (І.Муратов.) Багрянний вечір догорів, і попіл падає на місто, переливається намисто понаддніпрянських ліхтарів. (М.Рильський.)

ПРЯМА МОВА І ДІАЛОГ

*Прочитати речення, правильно їх інтонуючи. Вказати слова автора та чийсь мову, передану дослівно. Пояснити вживання розділових знаків.

Узяв поштар у чоловіка листа й каже: “Пане! На конверті ж нічого не написано!” А той відповідає: “Це секретний лист! Не хочу, щоб усі знали, кому я його надсилаю!”

Народна творчість.

*Продовжити речення, додавши пряму мову. Розставити розділові знаки.

Ходить гарбуз по городу, питається свого роду:

Обізвалась жовта диня, гарбузова господиня:

Їхав козак за Дунай, сказав:.....

Раз на віку трапилось черв'яку залізти на моркву, то він кричить:

Для довідок.

“Ой чи живі, чи здорові всі родичі гарбузові?” “Усі живі, всі здорові та й родичі гарбузові”. “Дівчино, прощай!” “Я вище всіх!”

* Переписати. Пояснити вживання розділових знаків.

I. Табірний гонг уже вигравав позивні: «Бери ложку, бери хліб і всїдайся за обід!» (М.Павленко.) Мама каже: «Треба вузлик на хустинці зав'язать». Зав'язав я вузлик, друзі, і забув хустинку взять. (М.Пригара.) «Пить підем!» - перепелиця підпадьомкає в пшениці (Є.Гуцало.) Біжить, шумить Дніпро старий, хлюпоче в далечинь. І каже сонце раз: «Та стій! Хоч ніч одну спочинь!» (М.Пригара.) Прошу я хмару темну й сіру в вишині: “Не відніми у мене віру в кращі дні!” (В.Березінський.) “Нехай вагомі будуть дні!” – листками календар лопоче. (В.Козак.)

II. Казав Знак Оклику, щоб літери всі чули: “Пора на пенсію вже Знаку Запитання, бач, як його від старості зігнуло!” “Жаль, рідко сонячне затемнення бува!” – із Кажаном бесідує Сова. (П.Гришко.) У молодий садок часто прилітав одуд і кричав: “Худо тут! Худо тут!” “Неправда! Гарно тут!”- голосно вигукував йому у відповідь Василько. (О.Донченко.) А дуб про себе шепотить, і шум біжить у вітті: «Оце минуло п'ять століть, як я живу на світі!» (М.Пригара.) Пірат прокинувся і гавкнув спросоння: “А хто там мені бігає по двору?” (О.Довженко.)

*Переписати, розставивши роділові знаки (речення подано без їх вилучення).

I. Жайвір жайвору співає, жайвір жайвора питає: «Чи на світі є країна понад нашу Україну?» (Є.Гуцало.) І птах сказав до себе, до вітру на крилі: «Нам лиш літати небом, а жити на землі» (М.Вінграновський.) І говорить айстра до жоржини: «От уже й дзвінок за дві хвилини!.. А ромен всміхається красолі: «Правда ж, добре вчитися у школі?» Забриніли дзвоники ласкаві: «Ой же дух солодкий на галяві!» (М.Пригара.) Цвіркун в траві волає: «Осінь! Осінь» (О.Слоньовська.) Осінь промовила з тіні черешень: «Я зачекаю, мені не вперше!» (Л.Скирда.) Вовк у лося запитав: «Ти чому рогатий став?» Лось сказав: «Тому рогатий, бо рогаті мама й тато». «Ну й свистить в шпаківні шпак!» - дивувався у річці рак. (Є.Гуцало.)

II. Діва Марія Бога просила: “Уроди, Боже, жито, пшеницю й усяку пашницю”. Не питайся: “Як ся маєш?” Подивися та й пізнаєш. По садочку я гуляю, товариша умовляю: “Товаришу, рідний брате, виклич мені дівча з хати!” Я вже був дорослий, коли ти під стіл пішки ходив і котові казав: “Вуйку,

посуньтесь”. Теща зятя вітає, кожух вивертає: “Щоб ти, зятю, був багатий, як цей кожух волохатий!”

Народна творчість.

*Пояснювальний диктант. Накреслити схеми речень із прямою мовою.

Ой співав я, віщував я: ”За малу годину оживить живеє слово рідну Україну”. (П.Куліш.) “Христос воскрес, воскресне й Україна”,- ось заповіт, що йде од рода в род. (Р.Купчинський.) Зійде, було, зіронька угорі, я скажу їй: ”Срібная, не гори!” (Я.Щоголев.) “Зроблю”,- сього сахайся слова. “Зробив”,- оце потужних мова. (Б.Грінченко.) І сказав отаман, і промовив козак, аж од слів полетіли іскрини: ”Україна одна. І не можна ніяк віддавати її для загину”. (В.Крищенко.) «Куди ти йдеш? – журилась мати. (А.Семенюк.) А син щовечора просив так само: «Скажи мені, скажи що-небудь, мамо!» (Г.Черінь.) “Куди це ви, мамо?”- сполохано кинулись діти. “Куди ви, бабусю?”- онуки біжать до воріт. (Б.Олійник.)

*Самостійна робота. Переписати задалегідь записані на дошці речення, розставляючи розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення).

Бере ординців переляк: “То це шайтан! Це не козак!” Козак всміхнувся в довгі вуса: “З шайтанами не вперше б’юся. Узнали, що таке козак”. (М.Стельмах.) Од козачої відваги втік паша, як битий лис. Кошовий обняв Нетягу: «Добре, сину потрудивсь!» (Б.Олійник.) “Ой ти, Байдо, Байдо молодецький!” – так сичить в Стамбулі цар турецький. (А.Коваль.) Кошовий в поході отаманить, козакам гукає на помості: «Струсонем за бороду султана! У Царгород завітаєм в гості!» (М.Пригара.) Гриць розпочне про Байду тихо-тихо: “Йому катюга серце вирвав геть, а він плює і на султанську пиху, і на свою невідворотну смерть”. (П.Воронько.) «Ти веди нас, батьку, на катюгу!» - Козаки гукають кошовому. Кошовий похмурим оком глянув і махнув правицею без слова. (М.Пригара.)

* Пояснити, якому з переписаних з дошки речень відповідає кожна з поданих схем:

СА: “ПМ!” “ПМ!”- СА. СА: “ПР”.

* Навчальний диктант.

Хворіла в мамі дитинка. Ночами матуся співала їй колисанок.

Прийшов дідусь і каже: “Пусти, жіночко, переночувати!” Коли побачив дитя, похитав головою й говорить:”Лягай спочинь, а я догляну дитину!” Впала жінка, заснула.

Уранці прокинулась, а діда з дитинкою слід простиг. Вибігла надвір і бачить чорну панну. Питає в неї: ”Панночко, куди дід поніс моє дитя?”

А то була Ніч. Говорить вона жінці: “Скажу й дорогу покажу, але виспівай мені пісні, що співала дитині!”

Та виспівала. Ніч сказала:”Біжи тією стежкою, вона тебе приведе! То смерть твоє дитя забрала”.

Привела стежка жінку до лісової хижки. Смерть дитину ще не принесла, бо мамине серце її випередило.

Тут дід на порозі. Каже жінці: “Я тобі твої пісні поверну, тільки залиш мені дитину!” Не згодилась матір. Віддав їй дід дитя, а сам упав і на порох розсипався. (130 сл, за народною казкою.)

*Прочитати діалоги за особами, правильно інтонуючи речення. Скільки осіб бере участь у розмові? Що називається реплікою? Чим здебільшого супроводжується репліка? Вказати слова автора. Пояснити вживання розділових знаків.

- I. - З Богом, діти! – долинув голос. – Не забувайте, що козака шабля стереже.
- Козак з бідною, як риба з водою, - почувлось у відповідь.
- І ще не забувайте, діти, що кінь та ніч – козакові товариші, і хай вам світить місяць – козаче сонце! З Богом, діти!
- Батьку, спасибі за науку, та ми вже й самі знаємо, що куля – не галушка, її не проковтнеш, і хоч ми малі тілом, та великі духом!

За Є.Гуцалом.

II. - Діти, зараз ми підемо до шкільного саду. Мені дуже хотілося б довідатись, як ростуть деревця, що посадили ми весною. Ну, от ти, Васильку, розкажи. Рoste твоє деревце?

-Росте! Я його двічі поливав.

-Коли?

-Уранці та ввечері щодня.

-А як, Михайлику, твоє деревце?

-Засохло.

-То ти що, не поливав його?

-Поливав!

-Часто?

-Теж двічі!.. Один раз у квітні, як посадив, а другий раз, як ішов на канікули.

*Переписати, на місці крапок ввівши самостійно складені репліки. Пояснити вживання розділових знаків.

1.- Які книжки ти любиш читати найбільше?

-

- Чому? Чим пояснити такий вибір?

-

2. -

- Хлопчику, що ти робиш на дереві?

-

- Та одне з ваших яблук упало, і я хочу повісити його на місце.

*Навчальний диктант.

1. Якимось старий індіанець відкрив своєму онукові істину.

- У кожній людині йде боротьба, - сказав він. - Це схоже на боротьбу двох вовків.

- Яких таких вовків? – здивувався хлопчик.

- Один вовк уособлює зло. Воно складається із заздрощів, ревнощів, егоїзму та брехні.

- А другий вовк? – поцікавився малий.

- Другий вовк – це добро. Його складники – мир, любов, надія, істина, доброта й вірність.

- Який же вовк перемагає? – схвильовано запитав хлопчик.

- Перемагає той вовк, якого ти годуєш, - відповів старий.

Індіанська притча.

2. Дід дуже не любив, щоб за обідом хтось розмовляв. Якимось онука каже:

- Дідуся!

- Обідай мовчки,- відповідає суворий дід.

Через хвилину онучка знову:

- Дідуню!

- За обідом не можна розмовляти. Коли пообідаєш, тоді скажеш.

Пообідали.

- Що ти мені хотіла сказати?

- У вас в капусті була муха... Та ви вже її з'їли.

Народна усмішка.

**БАГАТОЗНАЧНІСТЬ СЛІВ,
УЖИВАННЯ ЇХ У ПРЯМОМУ І ПЕРЕНОСНОМУ ЗНАЧЕННЯХ.
СИНОНІМИ ТА АНТОНІМИ**

*З-поміж поданих слів виписати багатозначні. Пояснити свій вибір. Яких слів в українській мові більше: однозначних чи багатозначних?

Підмет, світлий, дієслово, стіл, Дніпро, ріка, троянда, синтаксис, історія, видати, абзац, супутник.

*Прочитати. Пояснити значення слова *голова* в кожному з речень.

Як *голова* сивіє, то чоловік мудріє. Не той *голова*, що дужче кричить, а той, хто вміє навчить. Риба - вода, ягода - трвав, а хліб - всьому *голова*. Яка *головонька*, така й розмовонька.

Народна творчість.

*Прочитати. Пояснити лексичне значення виділених слів у кожному зі словосполучень. У якому з випадків виділені слова вживаються в прямому значенні, в якому - у переносному?

Гострий цвях, *гострий* зір; *корінь* дерева, *корінь* зла; *м'яка* тканина, *м'який* клімат; *скласти* піч, *скласти* повноваження; *втягти* у двері, *втягти* в обговорення; *розбити* посуд, *розбити* парк; *легкий* пакет, *легкий* характер.

*Кожне з поданих слів увести до двох словосполучень, щоб воно вживалось 1) у прямому значенні; 2) у переносному значенні.

Солодкий, ґрунт, бити.

* Скласти й записати речення, у яких подані слова виступали б у переносному значенні. За потреби звернутися до словника.

Гніздо, срібло, бігти, новий, аптека.

*Переписати речення. Визначити слова, вжиті в переносному значенні. Розкрити це значення. Із текстів якого стилю узято речення? Пояснити.

День кладе на хмари позолоту (В.Сосюра.) День живою казкою здивований, бо уздрів у сонячних долонях, як сміється сонечком цілований, залоскотаний бджолою сонях (І.Яворський). Розтанув сніг, земля ледь-ледь зітхнула, спросоння позіхнув кістлявий ліс (Б.Костиря.)

*Навчальний диктант. Підкреслити вжиті в переносному значенні слова.

В діброві ще чаїться ніч. А полями вже ходить сизий світанок. Невже це ті самі поля, що навіть у снах бриніли Богданові зерном і бджолою? Невже це туманіє те саме село, що всюди озивалося йому то материним словом, то задумою дівочої пісні, то жеботінням безіменної річечки, то дзвоном коси? Ще зовсім недавно вона йому так славно вимовляла: "От я і дома! От я і дома!"

На узліссі задзвеніли дитячі голоси. То діти прийшли збирати гриби. Голоси пішли стороною і на якусь мить занесли його в ті літа, коли й він біг із кошиком до осіннього лісу. (За М.Стельмахом, 96 сл.)

*Вибірковий диктант. Парами виписати антоніми (поставивши слова в вочатковій формі).

І. Літо на зиму працює. Повний колос до землі гнеться, а порожній до неба пнеться. Гірко заробити, та солодко з'їсти. Хто ввечері скаче, той уранці плаче. Лінивому і будень - свято. Ситий голодного не розуміє. Не замітай чужої хижі - дивись, чи твоя заметена. Умів брати - умій і віддати. У короткого розуму язик довгий. Як відкусиш багато, ковтнеш мало. Правда кривду переважить.

Народна творчість.

ІІ. Диво дивнеє на світі з тим серцем буває! Увечері цурається, вранці забажає. (Т.Шевченко.) Мій рідний край такий веселий, мій рідний край такий сумний! (Г.Чупринка.) Темна хмара, а веселка ясна...(Леся Українка.) У зміні світла й тьми летять мої хвилини. (В.Сосюра.) Так, білий світ складний і різноликий: великі люди є в нім і малі. Та тільки хто малий, а хто великий на нашій грішній і святій землі? (В.Соколов.) Зберігає старенький альбом різних доль і кінець, і початок. (О.Ванжула.) Заспівай, як вмієш ти співати, щоб звучало близько і здаля. (В.Крищенко.) Ранньою порою, пізньою порою обізвуться в людях радощі мої. (Б.Чепурко.)

*Прочитати. Виписати антонімічні пари, поставивши слова в початковій формі. Якими частинами мови виражено антоніми?.

Більше очікуймо майбутнього добра, ніж біймося прийдешнього лиха. (Ф.Прокопович.) Говорити погане, а замовчувати добре – однакове є зло. (Д.Туптало.) Хіба колись правда оголошувала себе брехнею? (М.Сморицький.) Мене любов ненависті навчила. (Леся Українка.) Вечоріє, а в серці світає (А.Камінчук.) Вітер віє верховійно, знизу – тиша, шум – вгорі (І.Коваленко.) Де грози падають – там райдуги встають. (П.Тичина).

*Прочитати вірш. Пояснити лексичне значення виділеного слова, за потреби звернувшись до тлумачного словника. Визначити вжиті в тексті вірша антонімічні пари. Пояснити роль антонімів у мовленні.

І як же так – були мов не були,
Спливли віки – і тільки одиниці
Відомі нам – піднесені чи *ниці*,
А інші всі – без осуду й хвали.

А інші всі – вони були народ,
Без них не звівся б геній на вершину,
Малі й великі справи б не вершились,
Й не знали б ми, що зло, а що добро?..

О.Середа-Загаєцька.

*Дібрати антоніми до поданих слів. Дві-три антонімічні пари ввести до самостійно складених речень.

Бадьорий, ніжно, видумка, нагинати, пам'ять, роботящий, нарізно, схвалювати, простір, різний, журитися, успіх.

Для довідок.

Млявий, брутально, дійсність, випростовувати, забуття, ледачий, разом, заперечувати, тіснота, тотожний, тішитися, невдача.

*Прочитати. Виписати з речень синоніми. Продовжити утворені синонімічні ряди.

1. Холод не брат, а завірюха не сестра. (Нар.творч.) За вікном мете хуртеча, ліпить сніг в вікно... (Я.Щоголів.) Нехай собі скрипить завія люта... (А.Малишко.) А вже цвяхами колеться стерня, і крутить хуга біле перевесло.

(Л.Костенко.) Вже третій день хурделиця мела, перетяла дороги і стежинки.
(І.Савич.) Така сира зима! Ні віхол, ні морозу. (О.Слоньовська.)

2. Дорога і дорога лежить за гарбузами, і хтось до когось їде тим шляхом золотим. (Л.Костенко.) Опускається листя кленове на шосе, що удаль пролягло.
(Ф.Гарін.) Я назад помчав темним путівцем, біжучи крізь ніч, плакав я тихцем.
(Д.Павличко.)

*Переписати словосполучення, замінивши прикметники на їхні синоніми.

Ретельний учень, вічна слава, сміливий чоловік, даремна праця.

*Переписати, розставляючи пропущені розділові знаки. На місці крапок уставити слова-синоніми, дібравши їх з довідок.

Торочив базіка всім Я збудую диво-дім! Теревенив ... Скоро будуть стіни й стеля! ... клав на словах з бляхи цинкової дах. І ... патякав Полакую все я лаком! щебетала нахвалялась обіцяла для гостей спекти в печі пиріжки і калачі. В дім без вікон і дверей ... скликав гостей. На гостину всі прийшли тільки дому не знайшли ні дверей ані стіни... Он які балакуни!

О.Сенатович.

Для довідок.

Пустомеля. Говорун. Патякало. Балакуха. Талалай.

* Дібрати синоніми до поданих слів. Утворені синонімічні ряди ввести до самостійно складеного тексту на тему "Праця в моєму житті".

Працювати, важкий, наполегливо, радісно, задоволення.

*Диктант із коментуванням. Підкреслити синоніми та антоніми. Вказати слова, ужиті в переносному значенні.

Небо чисте, світле і прозоре. На душі - ні смутку, ні печалі. (М.Луків.) Кудись поділись сум, зажура, і хочеться безмірно жить (О.Лупій.) Що б ти не казав про інших, це говорить про тебе. (В.Черняк.) Коли на брехню обертається правда й умирає, народжується зло (П.Карпенко-Криниця.) І тугу й жаль, печаль з журбою сплітаю в болісні пісні. (Р.Метельський.) Кожна людина за свій вік наковтається і радості, і печалі. (М.Стельмах.) Чую здалеку і зблизька передзвони голосів... (П.Тичина.)

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

ГРУПИ СЛІВ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ: ВЛАСНЕ УКРАЇНСЬКІ І ЗАПОЗИЧЕНІ СЛОВА.

*Прочитати. Визначити, до якої групи за походженням належать подані слова. Витлумачити лексичне значення виділених слів, за потреби звернувшись до тлумачного словника.

Паляниця, гай, житло, господа, вдосвіта, жоржина, бузок, плекати, *домепний*, *моторошний*, гомін, повінь, либонь, взагалі, *полуниця*, *суниця*, прагнути, юшка, капосний, вразливий, врода, навпростець, повагом, *причілок*.

*Вибірковий диктант. Виписати власне українські слова.

День випурхнув, мов пташка із гнізда, змахнув крилом і впав за сивий обрій. (О.Деркач.) Море далеко мліє так ніжно, як мрія. Легкі тумани серпанками сонні долини вкривають. (Леся Українка.) Дівчата на луці гребли, а парубки в копиці клали, та, знай, на сонце позирали і нісенітниці верзли. (Т.Шевченко.)

*Пояснити значення та походження поданих слів. 2-3 з них увести до самостійно складених речень.

Передпокій, мереживо, крилатий, примхливий, прискіпатися, сахатися, навпомацки, завзяття.

*Подані синонімічні ряди завершити власне українськими словами.

1. Забаганка, вигадка, химера, дивацтво (примха). 2. Прикрий, каверзний, гидкий (капосний). 3. Здібності, обдарування, талант (хист). 4. Незграбний, неповороткий, незугарний (вайлуватий). 5. Завчасу, загодя, наперед, передчасно (заздальгідь). 6. Небесний, ясно-синій, блаватний, волошковий (блакитний). 7. Стерегти, доглядати, охороняти, пантрувати, чатувати, стежити (пильнувати). 8. Нишком, потай, тайкома, покрадьки (крадькома).

*Пояснювальний диктант. Вказати походження виділених слів, за потреби звернувшись до словника іношомовних слів. Витлумачити їх лексичні значення.

Поцікавивсь дід Микола: «Що воно за *кока-кола*?» Скуштував терпкої піни і скрививсь, немов од *хіни*. (В.Скомаровський.) “А що таке *кур’єр*, хлопче?”- учитель питає. “Той, що курями торгує!”- хлопець одмовляє. (Нар.творч.) *Галереї метро* десь нуртують в п’їтмі, наче справжні *вулкани*. (М.Дьомін.) Не в моді нині *реверанси*, а мовний виважений *стиль* сховався у старі *романси* та в щирі *класиків* листи.(А.Зігора.)

* Відгадати загадки. Слова-відгадки записати, з’ясувати походження цих слів. За потреби звернутися до словника.

По дроту ходить, п’їтму розгонить. Висить на стіні і в той же час падає. Дерево та дріт - кричить на весь світ.

Відгадки.

Електрика. Барометр. Телеграф.

*До поданих запозичених слів дібрати українські відповідники.

Стабільний, сигнал, аналіз, дистанція, лауреат, дисципліна, хаос, амбасада (посольство), дайджест (огляд), ексклюзивний (винятковий), інвестиція (вклад), конверсія (перетворення), рейтинг (популярність).

*До поданих запозичених слів дібрати антоніми-слова іншомовного походження.

Авангард (ар’єргард), актив (пасив), альтруїст (егоїст), атака (контратака), атеїстичний (релігійний), симпатія (антипатія), гігант (карлик), фронт (тил), фініш (старт)

*Навчальний диктант. Вказати власне українські слова та слова запозичені.

Ілля Рєпін народився в Україні, чудово знав душу українського народу. До речі, один варіант картини “Запорожці” є окрасою експозиції Харківського музею мистецтва.

Не вщухає в козацькім таборі регіт. Ось креснув хтось дошкульним слівцем, і знову загриміло. Кременезний козарлюга аж повалився на барило, а сивоусий огрядний запорожець вхопився руками за боки, на ньому ніби зараз

лусне червоний жупан. Регіт витиснув сльози у вайлуватого товстуна. Зморщений, як постіл, кволий дідок витягнув жилаву шию й застиг із роззявленим ротом. Глузливо всміхається у вуса отаман Сірко. Хитруватий писар схилився над столом і викручує гусячим пером закарлюки. Запорожці пишуть дошкульного листа султанові.

Власне, в цім листі вжито один із засобів з арсеналу гумору. Високому санові султана не відповідають глумливі епітети, якими нагородили ворога дотепні козаки. (З журналу, 120 сл.)

АКТИВНА І ПАСИВНА ЛЕКСИКА: ЗАСТАРІЛІ СЛОВА І НОВІ СЛОВА (НЕОЛОГІЗМИ)

- Вибірковий диктант. Виписати застарілі слова.

Тільки тупіт, пил над степом чистим. Все зникає і зринає знов: над списками гордо й урочисто плине малинова корошов. Тихо. Військо ніби на молитві, ніби ноги в землю уросли. Прапор, що водив у люті битви, у курінь козацький понесли. Тут вози і зброя, люди й коні. Вогнище. У казанах куліш. Янголами на святій іконі просто неба розгорнувся кіш.

П.Дорошко.

*Роздивитися репродукцію картини І.Рєпіна “Запорожці”. Які застарілі слова (історизми) ви б використали, розповідаючи про зображене на картині? Записати ці слова. 3-4 з них ввести у речення.

Для довідок.

Кошовий, отаман, сотник, курінний, писар, каламар, кобза, каламайка, китайка, жупан, свита, оселедець, самопал, пістоль.

*Переписати. Застарілі слова підкреслити. Пояснити вживання розділових знаків.

І. Хай Господь посилає нам мудрості й сили і храниць Україну нині, прісно й вовік. (В.Крищенко.) На прю! Без ляку і зневіри за правду, волю, за наш край! (М.Старицький.) Я – малий чумак. Чумак, не тать я, в казанку доварюю куліш (Д.Кремінь.) Люди добрі! Пожалійте бідолашного піїту, що від горя, від наруги за слізьми не бачить світу. (В.Самійленко.)

ІІ. Пісне наша рідна! З роду і до роду днесь живи і з віку у віки пребудь. (М.Олійник.) Де мажі чумацькі прим’яли траву, при ватагу я – одесную. І сам

не збагну я, що я ще живу, а ще й чумакую (Д.Кремінь.) Ридван шестернею під'їхав до панського рундука. (О.Кониський.) Річка свічадо своє розгорнула і красувалась, цвіла, усміхалась. (Олександр Олесь.)

*Переписати застарілі слова, до кожного дібрати синонім зі слів, що вживаються в сучасній українській мові. Які з поданих застарілих слів повертаються до активного вживання?

Ратний, вої, тать, шуйця, ошую, одесную, лобзати, вия, олжа, зримо, відати, світлина, мапа, божниця, мистець, фундувати, слухавка.

* Поясніть вислів *Слова - це листя на дереві мови, і якщо якийсь листя падає, то інше займає його місце.* (Джон Френч) Відповідь проілюструйте прикладами застарілих слів та їхніх відповідників із сучасної мови.

*Прочитати. Які з поданих слів відносно недавно були неологізмами, сьогодні ж належать до загальноновживаної лексики? Які слова є неологізмами дотепер?

Таксобус, файл, дискотека, дискета, субсидія, принтер, факс, відеомагнітофон, плеєр, ксерокс, слаксист, компакт-диск, СНІД.

*Записати слова, які відповідають поданим лексичним значенням. Які з них можна вважати неологізмами? Які були неологізмами донедавна? Що можна сказати про походження цих слів?

1. Електронна пошта 2. Ведучий дискотеки. 3. Інтернет-візитка. 4. Поєднання книгарні та кав'ярні, що передючає можливість спілкування й виступів письменників та артистів. 5. Той, хто займається скелелазанням на спеціально обладнаних закритих скеледромах. 6. Дизайнер або художник із макіяжу, майстер косметичного і живописного прикрашання обличчя. 7. Єдиний, винятковий, призначений лише для цього випадку, притаманний тільки комусь. 8. Новий варіант старого музичного запису, нова версія давньої постановки спектаклю, кінофільму. 9. Зовнішнє обладнання ЕОМ, що використовується для зв'язку з телефонними лініями. 10. Універсальний багатокomпонентний вітамін.

Для довідок.

1. Імейл. 2. Ді-джей. 3. Невеликий сайт (до 12 сторінок), на якому подано основна інформація про установу або людину. 4. Кнайп-клуб. 5. Клаймер. 6. Візажист. 7. Ексклюзивний. 8. Римейк. 9. Модем. 10. Мультитабс.

*Прочитати. Розповісти про авторські неологізми, використовуючи наведені в тексті приклади (усно).

Причини виникнення неологізмів загалом відомі: це пошуки авторами найдосконалішої форми для вираження свої думок, настроїв, почуттів, це потреба у більш виразних словах порівняно з усталеною лексикою, це прагнення до оновлення і поетизації мови, прагнення “відсвіжити” вислів.

Мовотворчість Олеся Гончара це яскраво ілюструє. Рясніють індивідуальними новотворами всі його романи та повісті.

Більша частина письменникових неологізмів поетизує трудовий український народ: *завжденна праця, мудрочоле життя*, українську природу: *зеленорогий місяць, кетяжисті акації, садки безшелесні, надзахідне сонце, хмаростяги* та ін., сучасний індустриальний пейзаж: *червононеба ніч, кінецьсвітній хаос, ятрово домен, вулканиться червоно* та ін.

Із збірника “Культура слова”.

*Прочитати. Визначити авторські неологізми.

Збирають світлі золоті меди веселокрилі та прозорі бджоли. (М.Рильський.) Небо розпросторилось високо, бджоли в квітограєві гудуть. (Д.Луценко.) В річку золота згори капле срібло щиродзвонне, прилетіли, прибули жайворони. (Г.Чупринка.) Ненавиджу темне життєве болото, я в душу таємне ловлю сонцезлото. (П.Тичина.) Журавлиниться просинь, баболітється осінь. (А.Камінчук.)

ГРУПИ СЛІВ ЗА ВЖИВАННЯМ: ЗАГАЛЬНОВЖИВАНІ (НЕЙТРАЛЬНІ) І СТИЛІСТИЧНО ЗАБАРВЛЕНІ СЛОВА, ДІАЛЕКТНІ, ПРОФЕСІЙНІ СЛОВА Й ТЕРМІНИ

* Прочитати уривок з повісті М.Коцюбинського “Тіні забутих предків”. Які слова є діалектними? З якою метою такі слова вживаються в художніх творах? Лексичне значення діалектних слів з’ясувати за тлумачним словником.

Тепер Іван був уже легінь, стрункий і міцний, як смерічка, мастив кучері маслом, носив широкий черес і пишну кресаню. Марічка любила, коли він грав

на флюяру....Чудна пісня тихо спадала на зелену отаву царинок, де вигідно послали свої тіні смереки.

*Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені букви. Діалектні слова підкреслити.

Ой піду я в бір т..мненький, там суха см..река, як ро..палю ясну ватру, видно всім здалека. (Леся Українка.) Ой якби я була знала, що пр..йде Михайло, я би була кучерики зач..сала файно. Куплю тобі пацьорочок, спл..теш собі згарду, бо я таку, як ти, файну, другу вже не найду! (Нар.творч.) Мав той легінь крисаню-звабу, а кептар весь ш..вками шитий. (Л.Забашта.) Маєва нічка леготом дише... (Б.Лепкий.)

*До поданих діалектних слів дібрати синонімічні загальноживані.

Рихтувати, скрегулець, трудний, банувати, керниця, газда, кочерга.

Для довідок.

Готувати, яструб, втомлений, тужити, криниця, хазяїн, ожіг.

*Прочитати. Визначити професійні слова. Лексичне значення виділених слів з'ясувати за словником.

Щоб нанести на полотно грунт, полотно слід натягнути на підрамник. Нитки полотна мають розташовуватись паралельно до сторін підрамника. Від центру до країв полотно слід прибити до торців планок. Грунт складається з двох елементів: тонкого шару клею (проклейки) та кількох шарів ґрунтової фарби. Існують різні рецепти ґрунтів. (З підручн. для студентів художнього інституту.) Щетинисту альбу розмножують насінням і **живцями**. Живцюють протягом року. Насінне розмноження застосовують рідко, переважно для селекції. (З довідн. садівника.) Дегустація їжі та визначення її **консистенції** проводиться під час приготування страви багаторазово у час найбільш важливих технологічних процесів: при змішуванні, заправлянні, визначенні готовності. Необхідною вимогою праці кулінара є вміння надати страві смак, аромат, консистенцію та зовнішній вигляд, які зможуть задовольнити клієнтів. (З кулінарної книги.) Батальйони **блокували** зліва кілька дотів. Противник підкинув значні сили піхоти й виводив її в контратаки. (З газ.)

* Представники якого фаху вживають у своєму мовленні кожне з поданих професійних слів? Витлумачити лексичне значення кожного.

Фанера (фонограма); мама (материнська плата); клава (клавіатура); чалитися (приставати до берега); крутити бублика (кермувати автомобілем); розкрутити (розрекламувати).

*Прочитати. Визначити наукові терміни. З'ясувати походження цих слів.

Грубе, погано оброблене заряддя епохи кроманьйонців яка названа палеолітом (давнє каміння), замінюється відшліфованим зряддям, що має правильну геометричну форму. Настає час неоліту (нового каміння.) (З підручн.) Найбільш ефективний засіб впливу на швидкість хімічних реакцій - використання каталізаторів. Каталізатори - це речовини, які змінюють швидкість реакції, але самі до кінця реакції залишаються незмінними за кількістю та за масою. (З підручн.) Тавтологія - поєднання чи повторення тих самих або близьких за значенням слів. (Зі словн.) Антропогенез - виникнення людства - може бути зовсім не пов'язаний з глатогенезом - виникненням людської мови або людських мов. (З посібн.)

*Прочитати. Пояснити лексичне значення виділених слів. Дати відповідь на питання: яка роль термінів у наукових текстах? Чи завжди доречним є вживання інтернаціональних наукових термінів? Коли воно є необхідним?

Характерними ознаками наукового тексту вважають логічну послідовність, об'єктивність, точність і лаконічність, відсутність *індивідуальних* особливостей викладу. Такі самі суворі вимоги висувають і до мовних одиниць, що несуть найбільше *інформаційне* навантаження у текстах наукового стилю, - до термінів. Терміни - це слова або словосполучення на позначення спеціальних понять різних галузей науки та діяльності людей.

Термінологія будь-якої галузі знання забезпечує *комунікативні* потреби фахівців цієї галузі у різних сферах їхньої діяльності: написання наукових статей та *монографій*, викладання у середній та вищій школі, участь у наукових виданнях, виступи на конференціях та *симпозіумах*, укладання технічної документації, усне особисте спілкування.

Природно, що в кожній з цих ситуацій значення терміна має бути зрозуміле *адресатові*. Так, насичений іншомовними запозиченнями текст буде важким для сприймання, а отже, й недоречним при вивченні якоїсь дисципліни у школі. Водночас запозичення-*інтернаціоналізми* бажані й навіть необхідні для спілкування спеціалістів цієї ж галузі на міжнародному рівні, для читання іншомовної галузевої літератури.

В учнівській або студентській *аудиторії* цілком доречним є використання умотивованого, утвореного на національному ґрунті, короткого терміна (водотривкий шар ґрунту - водотрив, транспірація - випаровування).

Зі збірника “Культура слова”.

*У яких галузях науки вживаються подані терміни? Які з них є інтернаціональними, які утворені вживанням у ролі терміна українського загальноживаного слова?

Префікс, корінь (слова), байт, інтерфейс, тіло, експедиція, радіус, віднімання, вага, кредит, реакція, гепатит.

*До термінів-інтернаціоналізмів дібрати синонімічні терміни - українські слова. За потреби скористатися словником.

Інфінітив, флексія, ін'єкція, функція, аграрний, креативний, латентний, варіабельний, інтеракція, ексклюзивний, превентивний, шипінговий, калькуляція, опція.

Для довідок.

Неозначена форма дієслова, закінчення (слова), укол (впорскування), роль, земельний, творчий, прихований, змінний, взаємодія, винятковий, попереджувальний, кораблебудівний, обчислення, вибір.

ОЗНАЙОМЛЕННЯ ЗІ СЛОВНИКОМ ІНШОМОВНИХ СЛІВ. ПРАВОПИС СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

*Прочитати. Визначити слова іншомовного походження, витлумачити лексичне значення кожного. За потреби звернутися до словника.

Істина є добром інтелекту. (Г.Кониський.) Еґоїзм – першопричина раку душі. (В.Сухомлинський.) Сироко з Марокко, що сушить пустелі, проносить свій подих над хвилі і скелі (М.Гаско.) Профілі, анфаси, силуети попливуть у світлі ліхтарів (О.Слоньовська.)

* Переписати словосполучення, вибираючи з дужок потрібне слово. За потреби звернутися до словника.

Хворіти на (апендицит, апендикс), (ароматний, ароматичний) чай, (гармонійний, гармонічний) розвиток, (індіанський, індійський) томагавк, (коментувати, компометувати) змагання.

*Вибірковий диктант. Виписати слова іншомовного походження, пояснити лексичне значення кожного з них. За потреби звернутись до словника.

Летять роки, як сиві журавлі, немов журба, сльоза лягла на вії, і не дає заснути до зорі щемлива, наче пісня, ностальгія. (А.Матвійчук.) Посадки спалили яскраві плащі і ребрами світять, немов на рентгені. (В.Марсюк.) Ось блиснув метеор і згас, як у житті щасливий час. (О.Маковей.) Дощ тугими пунктирами крапель все шмагає траву та гілки. (Г.Савчук.) А розум лишає все менш таємничого, і ширша комп'ютерний наш інтернет... (А.Кацнельсон.)

*Словниковий диктант. Витлумачити лексичне значення виділених слів, за потреби звернувшись до словника. Увести ці слова до самостійно складених речень.

Грамати́ка, фонети́ка, *лінгвісти́ка*, диктант, діагона́ль, діста, цистерна, *еволю́ція*, титан, ритмі́ка, ефі́р, Атланти́чний океан, Алба́нія, Вене́ція, Ні́цца, Кальку́тта, Ші́ллер, ші́ллерівський, комі́сія, сума, бонна, беладона.

*Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені літери.

.
Гор..зонт, приват..зац..я, електр..ка, Франц..я, істор..я, пенс..онер, бенз..н, ш..фр, лекц..я, ч..нара, мед..камент, кал..граф..я, в..зит, м..т..нг, ієрогл..ф, Фінлянд..я, д..кц..я.

*Розподільний диктант. Записати іншомовні слова в дві колонки: з подвоєнням приголосних та без подвоєння.

Панна, каса, аляя, ванна, клас, група, білль, масив, ірреальний, імміграція, лібрето, грип, нетто, Голландія, Джонні, Марокко, мулла, шасі, вілла, колектив.

* Переписати слова, на місці крапок уставляючи, де потрібно, апостроф.

П..юпітр, б..юро, прем..єр, інтерв..ю, бар..єр, п..єдестал, б..юджет, кар..єра, ф..юзеляж, п..єса, комп..ютер, ін..єкція, ад..ютант, грав..ра, фокстер..єр.

* Переписати, на місці крапок ставлячи, де потрібно, м'який знак. Пояснити лексичне значення іншомовних слів. Які з них ужито в переносному значенні?

Ніч вітри і морози випускає на волю з вол..єр (О.Слоньовська.) Серця в бракон..єра нема. Замість нього в нього торбочка з м'язів (Остап Вишня.) Найхижіша з усіх прісноводних риб – піран..я. (З енцикл.)

*Диктант із коментуванням. Іншомовні слова підкреслити, пояснити їхні лексичні значення, за потреби звернувшись до словника.

І не чекаймо з неба манни! Лише у праці міць прийде! (Л.Закордонець.) І в кожного - Мадонна своя, і сія вона на століття. (І.Драч.) Минув, як сон, блаженний час і готики, й бароко. Іде чугунний ренесанс, байдуже мружить око. (П.Тичина.) Там, як зривались чорні бурі, чорнозем тоннами несло. (Л.Костенко.) Ад'ютант мав феноменальну пам'ять і виключну хоробрість. (Григорій Тютюнник.) Гаряче повітря танцює тарантелу по скелях, а в сірих маслинах цикади грають на кастаньєтах. (М.Коцюбинський.) Давила бархатна тиша. Чаїлися тіні в порт'єрі...І тихо вночі скрипіли вузькі старовинні двері. (Л.Костенко.)

*Навчальний диктант.

Назв предметів і понять, які були свого часу прізвищами або іменами їх винахідників, у нашій мові надзвичайно багато. Наприклад, слово *ватман* походить від прізвища власника англійської паперової фабрики Ватмана. *Рентген* - від прізвища німецького фізика Рентгена. Слово *дизель* увіковічило прізвище німецького інженера, який сконструював цей двигун. Серед назв рослин можна згадати *бегонію*, яка одержала своє ім'я від прізвища французького ботаніка Бегона, та *камелію*, що була названа за прізвищем італійського місіонера Камеллі.

За А.Коваль.

*Відповідно до поданих значень записати слова іншомовного походження. Пояснити написання кожного з них.

1. Ритмічна гімнастика, комплекс фізичних вправ (ходьба, біг, стрибки тощо), що виконуються під музику. 2. Психотерапевтичний метод впливу на свій фізичний і психічний стан за допомогою самонавіювання. 3. Коротка прес-конференція. 4. Докладна доповідь після повернення із завдання (космонавта, розвідника та ін.). 5. Засоби масової інформації (періодичні видання, радіо, телебачення). 6. Склад розуму, спосіб мислення особистості чи етносу, а також притаманна їм духовність, самооцінка і світосприйняття. 7. Сукупність апаратно-програмних засобів, що забезпечують обмін даних між виконавчими приладами автоматичної системи або людиною й машиною. 8. Дві (або більше) скибки хліба, між якими кладуть м'ясо, сир, рибу тощо. 9. Видалення волосяного покриву на тілі людини. 10. Представлення когось або чогось.

Для довідок.

1. Аеробіка. 2. Аутотренінг. 3. Брифінг. 4. Дебрифінг. 5. Мас-медіа. 6. Ментальність. 7. Інтерфейс. 8. Сендвіч. 9. Біоепіляція. 10. Імпреза.

*Прочитати подані парами іншомовні слова. Пояснити лексичне значення кожного з слів. До якого словника слід звернутися в разі потреби?

Квадрат - квадрант. Дистанція - інстанція. Ефективний - ефектний. Дипломат - дипломант. Естакада - естокада. Ірис - ірис. Кантабіле - кантеле.

**ПОНЯТТЯ ПРО ФРАЗЕОЛОГІЗМИ.
ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ.
ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ ЯК РІЗНОВИДИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ.
ФРАЗЕОЛОГІЗМИ В РОЛІ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ**

*Вільний диктант.

Красивою, образною, гнучкою роблять нашу мову фразеологізми. Це згустки народного досвіду й дотепних спостережень. Дванадцять тисяч таких мовних перлин зафіксував словник української мови. Існує й окремий словник фразеологізмів. Його цікаво читати як глибоко захоплюючу книжку.

З посібника.

*З-поміж поданих словосполучень виписати фразеологізми. Пояснити їх значення.

- Груші на дереві. Груші на тополі. Груші на вербі.
- Дати кавуна. Дати гарбуза. Купити гарбуза.
- Посуд розбити. Миску розбити. Розбити глека.

*Вибірковий диктант. Виписати фразеологізми. Пояснити значення кожного з них.

I. Коли другії облизня піймали, то й ми остерігаємося. (І.Котляревський.) Я, знаєте, як то кажуть, підібгав хвоста, здвигаю плечима, чоло мені мокре, сам уже не знаю, що й робити, що казати. (Олена Пчілка.) Де треба настрашити, там нічого в кутку, як кажуть, прясти на тонку і теревені розпускати. (Л.Глібов.) Від нього й не таке почуєш, ніхто не вгадає, які джмелі гудуть у голові чоловіка. (М.Стельмах.)

II. Ти мудрістю в житті керуйся строгою – обходь негідника десятою дорогою (В.Чуйко.) Накиваю п'ятами щодуху, щоб зазнати глузу не прийшлося. (В.Березінський.) Він світ не раз збирався здивувати, але пригода трапилась така, що не зумів Пегаса осідлати і пересів тоді на ішака. (В.Симоненко.) Полюєте, звісно, ви з собакою. Для собак беріть харчі, миску, свисток, поводок і нагая. Хдається, все! Ні пера вам ні пуху! (Остап Вишня.) Зірветься день листком каштановим, впаде у Лету, як в траву. (Т. Андрушко.)

*Прослухати текст. Записати 3-4 фразеологізми біблійного походження, що запам'яталися, ввести їх до самостійно складених речень

Широко розповсюджені в нашій мові фразеологізми біблійного походження.

Фразеологізм *святе сімейство* вживається сьогодні на позначення родини, де панує взаєморозуміння й любов. Вислів *поклоніння волхвів* або *поклоніння пастухів* сьогодні означає складання комусь заслуженої шани. Фразеологізмом став і євангельський вислів *побиття немовлят*. Так говорять про покарання, знищення безпомічних, безпорадних людей.

Терновий вінок наділи на чоло Сина Божого. “Сплівши вінець з тернини, поклали Йому на голову і дали Йому в правицю тростину і, стаючи перед Ним на коліна, насміхалися з Нього”, - сказано в Євангелії. Переносно *терновий вінець* - це страждання, мучеництво.

Таємною вечерю називають зустрічі та зібрання людей, серед яких є і односторонні, і зрадники. Фразеологізм *Іудин цілунок* означає зрадницький вчинок. *Тридцять срібняків* - ціна зради. Фразеологізм *нести свій хрест* означає терпляче зносити долю, виконуючи своє призначення.

З журналу.

*Подані фразеологізми переписати в такій послідовності: 1) фразеологізми античного походження (з греко-римської міфології), 2) фразеологізми Біблійного походження, 3) фразеологізми, що походять з української історії або літератури. Усно розкрити значення кожного, за потреби звернувшись до словника фразеологізмів.

Прокрустове ложе. Рече та стогне Дніпр широкий. Самозакоханий Нарцис. Соломонова мудрість. Титанічна боротьба. Садок вишневий коло хати. Хома невірний. Юпітере, ти гніваєшся, отже, ти неправий. Яничари. Воскресіння Лазаря. Ще не вмерла козацька мати. І на оновленій землі врага не буде, супостата, а буде син і буде мати, і будуть люде на землі. Погляд Медузи. До булави треба голови. Ноїв ковчег.

* Дібрати фразеологізми-синоніми до наведених. 2-3 з них увести в речення.

Сидіти склавши руки (бити байдики, на боці лежати, плювати в стелю). Куди Макар телят не ганяв (де козам роги правлять, куди ворон кісток не занесе). Не ликом шитий (не в тім"я битий). Собаку з"ів (пройшов вогонь і воду; пройшов крізь сито й решето; був на коні й під конем). Вергати громи (рвати й метати).

*Дібрати фразеологізми-антоніми до поданих.

Кури не клюють (як кіт наплакав). Верства келебердянська (чугуївська, мальована) (від горшка два вершка). Вирватися з лап (пійматися в лабети).

* Диктант з коментуванням. Витлумачити значення фразеологізмів.

Щоб іти в ногу з часом, потрібні не ноги, а голова. (Ю.Меліхов). Якщо справа у твоїх руках – не опускай руки. (В.Черняк). Якщо важко на душі, вийми камінь із-за пазухи. (А.Коваль). Все, що сходить тобі з рук, обов'язково коли-небудь звалиться на твою голову. (О.Перлюк) Не обов'язково мати музичний слух, щоб співати з чужого голосу. (О.Сухомлин.) Краще вчасно братися за розум, ніж хапатися потім за голову. (Л.Сухоруков.)

*Прочитати. Вказати прислів'я та приказки. Чи є вони різновидом фразеологізмів? Чому ви так вважаєте?

Не турбуйтеся, мамо. Роздобуду щось по дорозі - світ не без добрих людей. (Ю.Збанацький.) У Кирила золоті руки. Він і швець, і грець, і на дуду грець. (О.Копиленко.) Грамотній людині і в лісі світло, а невчній і посеред степу ніч. З давніх-давен це добре розуміли люди. “Чого в молодості не навчишся, то на старість не знайдеш”, - доводили хоч і не вчені, але навчені життям діди своїм онукам. (В.Супруненко.) Для неї брехенька завжди була наче рідна ненька; їй своя брехня не докучала, то вона щей за чужими ганялася; вона таке любила говорити, що собака й з маслом не з’їв би (Є.Гуцало.)

* Переписати. Визначити фразеологізми. Яким членом речення є кожен з них?

Поля багато, сінокосу й оком не скинути... (І.Нечуй-Левицький.) Хведько не вчивсь і скуштував березової кашки. (П.Гулак-Артемівський.) Ти ранній птах, а я стріляна птиця. (М.Стельмах.) Кіт заснув і в вус не дує, а собака сторожує. Миші весь поїли хліб, доведеться їсти біб, а котові бобу дати, бо розвів мишей у хаті. (З творів Є.Гуцала.)

* Диктант із коментуванням. Вказати фразеологізми, витлумачити значення кожного.

Батьку мій, народе український! Сто надій – твої живі слова. Сто надій, що не вінок терновий, знов лавровий, сонячний престиж явиш світу в конкурсах на мови, всолов’їниш не один Париж. (В.Василяшко.) Дух одважно стрепенувся, щоб шугнуть у височінь. «Чи не високо занадто? – смачно позіхнула лінь. – Все ж певніш синиця в жмені, як у небі журавель...» (Б.Олійник.) На гачок попадаються й ті, хто живе, наче риба в воді. Якщо глека подружжя розбило, знай: макітри в обох не варили. (Б.Слюсар.)

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЧАСТИН МОВИ

*Переписати речення, підкреслити в них головні та другорядні члени. Назвати частини мови. Які частини мови не є членами речення? Чому службові частини мови не є членами речення?

Народ мій є! Народ мій завжди буде! Ніхто не переіменуватиме мій народ! Пощезнуть всі перевертні й прибуди, і орди завойовників-заброд! (В.Симоненко.) Душу й тіло ми положим за нашу свободу і покажем, що ми,

брatтя, козацького роду! (П.Чубинський.) Вітаємо всіх із роковинами незалежності нашої Вітчизни ! (З газ.)

*Прочитати. Назвати частини мови самостійні та службові. У чому полягає різниця між ними?

Люблю свої обов'язки трудні,
Себе за плечі інших не ховаю,
Свій хліб у світі чесно заробляю
І можу поклястись на знамені:
Я мав би за найвищу нагороду
Потрібним бути власному народу.

М.Луків.

*Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені слова. Якими частинами мови вони є? Назвати з-поміж них самостійні та службові частини мови.

Хотів я свій ... навчати,
Йому віддять духовні сили,
Бо ж Україна - моя ...,
Мій ... край, святий .. милий.

І.Огієнко.

Але сьогодні, слава Богу,
Душею вже ... ми.
Виходим ... святу дорогу,
... стати вільними

Д.Білоус.

Для довідок.

Народ, мати, рідний, та. Воскресли, на, щоб, людьми.

*Подані слова переписати в такій послідовності: іменники, прикметники, займенники, дієслова, прислівники, числівники, службові частини мови.

Червоний, калина, вона, та, ми, підійняти, високо, впевнено, для, сто, буйний, завзятий, завзято,ти, угору, п'ятий, перед, не, за, вони, я, п'ятдесят два мільйони, розвеселити, похилитися, шістнадцять, бо, пшениця, ні, зібрати, лан, але, земля, восени, славний, двадцять восьмий.

ІМЕННИК

ІМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ: ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ

* Прочитати. Серед поданих слів виписати іменники. Яке загальне значення є спільним для іменників? Дати визначення іменникові.

Читати, книга, цікавий, вгорі, школяр, біля, навчатися, старанно, знання.

*Вибірковий диктант. Виписати іменники. До кожного з них поставити питання. Визначити рід та число іменників.

I. Грамотній людині і в лісі світло, а неуку і посеред степу ніч. З давніх-давен це добре розуміли люди. “Чого в молодості навчишся, то на старість як знайдеш”, - казали діди своїм онукам.

II. Як же проходило навчання в минулому? Дітлахів відправляли до школи після того, як закінчувалися всі сільськогосподарські роботи. На початку зими святкували день Святого Наума. Ця днина й вважалася найкращою для оволодіння грамотою. Саме цього дня щороку розпочиналася шкільна наука.

За В.Супрунечком.

* Переписати, іменники підкреслити. В дужках після кожного з іменників позначити його рід, число, відмінок. Яким членом речення є кожен з іменників?

Уявіть, щоб рік навчальний ми починали серед зими. Інша річ під осінь починать, після літа - просто благодать. А колись уроки многотрудні норавли починать у грудні. Хай тепер у хлопчиків, дівчаток і не взимку навчання початок. Все ж ми просим, щоб Наум-пророк їх благословляв на перший крок.

Д.Білоус.

* Вільний диктант. Указати в тексті фразеологізм, пояснити його значення. Іменники підкреслити, з'ясувати рід, число, відмінок кожного з них.

Часом про недосвідчену в чомусь людину говорять, що вона мало каші з'їла. Звідки походить цей вираз?

Колись малюків, що готувалися до школи, називали “кашоїдами”. Напередодні дня Наума мати варила кашу в горщику. Її подавали на сніданок, який проходив урочисто й піднесено. Потім малюк у білій сорочці відносив кашу до школи. Там учні швидко з нею порались. І починалось навчання.

Батько, коли малий школяр залишав домівку, запалював перед образами свічку й примовляв: «Святому на пошану, моїй дитині на розум».

За В.Супрунечком.

*Переписати прислів'я. Іменники підкреслити. Визначити рід, число, відмінок кожного з них. У вказаних учителем реченнях підкреслити члени речення, з'ясувавши синтаксичну роль іменників.

Вчення в щасті украшає, а в нещасті утішає. Не звання дає знання, а навпаки. Де сила не візьме, там треба розумом надточити. Казав Наум: "Візьми на ум!" Не бажай синові багатства, а бажай розуму! На людей складайся, розуму ж тримайся. Незнайко на печі лежить, а знайко по дорозі біжить. Пташка красна своїм пір'ям, а людина своїм знанням.

Народна творчість.

ІМЕННИКИ, ЩО ОЗНАЧАЮТЬ НАЗВИ ІСТОТ І НЕІСТОТ (ПОВТОРЕННЯ). ЗАГАЛЬНІ І ВЛАСНІ НАЗВИ. ВЕЛИКА БУКВА І ЛАПКИ У ВЛАСНИХ НАЗВАХ

*Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені букви. Підкреслити іменники, вказати, які з них означають назви істот, які - неістот. Яким чином ви це з'ясували?

Чужим добром не заб..гатієш. Л..жачого хліба ніде нема. Без трудів не їстимеш п..рогів. Хочеш їсти к..лачі, не с..ди на п..чі. На д..рево д..вись, як родить, а на людину, як робить. То не к..зак, що боїться собак. Краще п..гана дорога, ніж п..ганий супутник. У д..тини заболить пальчик, а в матері - серце.

Народна творчість.

* Розподільний диктант. Іменники-назви істот та назви неістот записати в дві колонки.

Рослина, дерево, комаха, вечір, товариш, сусідка, палісад, подвір'я, цуценя, злива, побратим, Микола, секретар, комп'ютер, свято, Петренко, колега, родина, корова, злагода, дружина, рушник, дитинча.

*Прочитати речення. Вказати іменники-власні назви. Пояснити їхнє написання.

Нема на світі України, немає другого Дніпра... (Т.Шевченко.) Ви питаєте, як у Веселе потрапить? Тут уже недалечко. За Вовчим горбом. (Д.Іванов.) Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президентові

України, народним депутатам України, Кабінету Міністрів України і Національному банку України.(З Конституції України.) Був я в Сосниці недавно, в тому В'юнищі зеленім, в тій селянській щедрій хаті, де Довженко народивсь. (М.Рильський.) Що розказував нам батько, не забудь до скону: про Покрову, Матір Божу, про святу ікону. (Д.Білоус.) Стримить огром, як Вавилонська вежа, із назвиськом цапиним “Казино”. (Б.Олійник.)

*Переписати. Пояснити правопис географічних назв.

На Бенгалію з Києва треба їхати так. Як минете Мотовилівку, Васильків і Фастів, беріть не на Бердичів, а на Жмеринку. Потім вирушайте на Вапнярку, Роздільну й доїздіть до Одеси. З Одеси на Дарданелли, потім на Суецький канал, звідти вже не так далеко до Індії.

Як приїдете в Індію, питайте, як вам пройти на Брамапутру. Брамапутра – це річка в Бенгалії. Коли ви до неї доїдете, там недалечко тече річка Ганг. Між Брамапутрою й Гангом найбільше плодиться бенгальських тигрів. Отам їх і полюйте (Остап Вишня.)

- Словниковий диктант.

Панас Якович Рудченко, Панас Мирний, річка Либідь, майдан Незалежності, Софійський майдан, бульвар Тараса Шевченка, Національна Опера, опера Семена Гулака-Артемовського “Запорожець за Дунаєм”, оповідання “Морозенко”, байка “Вовк та Ягня”, журнал “Соняшник”, газета «Освіта України», ліцей “Наукова зміна”, пароплав “Микола Кондратюк”.

*Вибірковий диктант. Виписати іменники-власні назви, що пишуться з великої букви.

Голуба планета Земля стоїть у Галактики на краю.(Р.Росіцький.) Із пісні, пісні вирости Бетховен, Чайковський, Лисенко та Леонтович, Шопен із пісні виріс... (М.Рильський.) Пам'ятаєш, вишні доспівали, я тобі Сосюру цитував. (А.Камінчук.) Батьки мої, Параска і Лука, гучного слова не сказали зроду, не присягались в вірності народу, а працювали в полі до смерка. (В.Чуйко.) Все мені нагадує цикорій про Азовське море голубе. (О.Дробаха.)

*Пояснювальний диктант.

Сповила убога мати сина в Моринцях на нашій Україні... (М.Рильський.) На славетнім Запорожжі молитви читали Божі. І Господь для добрих справ нам

Хмельницького послав. (Д.Білоус.) Його благословив Господь на Зборів, Корсунь, Жовті Води. Богдан вселив у нашу плоть дух непокори і свободи. (Д.Павличко.) Понині в променях іскриться над плесом вічного Дніпра і Щекавиця, й Хоревиця, і Старокиївська гора. (О.Лупій.) Клянемося “Кобзарем” Тараса, геніями Лесі і Франка, що не зродиться пахолків раса з крові Гонти і Залізняка. (Д.Павличко.) Воскують крашанки підпаски, бо Пасха на календарі. (І.Потій.) Сухар став Пончиків повчачь:”М'якими будете - з'їдять!” (Б.Слюсар.)

* 3-4 з поданих словосполучень (за власним вибором) увести до самостійно складених речень. Пояснити вживання великої букви та лапок.

День незалежності України, Національний університет імені Тараса Шевченка, романи Олеса Гончара, Закарпаття, гора Говерла, Чорне море, Черкаська область, фабрика “Любава”, стадіон “Динамо”, Андріївський узвіз, Апостол Андрій Первозванний.

* Навчальний диктант.

Ще головний герой поеми Гомера “Одіссея” під час мандрів послуговувався зоряною картою. Найкращими орієнтирами для нього були, мабуть, Велика й Мала Ведмедиці, що повертаються навколо Полярної зірки, неначе годинникові стрілки. За цими сузір'ями неважко зорієнтуватися не тільки в просторі, а й часі.

Перекладач Борис Тен зазначає, що в стародавній Греції Ведмедицю називали ще й Возом, бо збирання врожаю й перевезення його на великих возах провадилося в греків тоді, коли це сузір'я стоїть найвище.

У нашому народі говорили, що колись на такому возі чумаки перевозили сіль із Криму. Звідси українська назва сузір'я - Чумацький віз.

Впродовж століть українські селянки будили дітей до роботи словами: ”Вставай, дитино, вже Віз дишлом повернувся”. Фразеологізм *перекинути воза* означає, що скоро світатиме. (За В.Ужченком ,115 сл.)

РІД ІМЕННИКІВ (ПОВТОРЕННЯ). ІМЕННИКИ СПІЛЬНОГО РОДУ

*Прочитати іменники, визначити рід кожного з них. Чи змінюються іменники за родами?

Калина, кущ, перевесло, сніп, дитя, честь, товариство, небо, правда.

* Прочитати. Визначити спільнокореневі слова. Якими частинами мови вони є? Визначити рід кожного з цих іменників. Назвати тварин, у яких особини різної статі називають неспільнокореновими іменниками (напр.: *півень – курка*).

Лис не спить, не спить лисиця, й лисеняткові не спиться. Перепілка воду просить, перепел їй воду носить. З бабачихою бабак не помиряться ніяк. Він працює до зорі, а вона лежить в норі. Павучиха з павуком павутину ткали і тихесенько ладком пісеньку співали. У ставку – зелені жаби. В них володар – грізний жабур. Лосенята, лось, лосиха в лісі ходять тихо-тихо. Та тихіше, аніж лосі, в темнім лісі ходить осінь (З творів Є.Гуцала.) Ішов індик з індичкою, ішов понад водичкою. А за ними – індичата, пасли їх малі дівчата. (В.Гринько.)

*Переписати, додавши закінчення прикметників. Визначити рід кожного з іменників.

Гостр.. біль, прозор.. тюль, барабанн.. дріб, далек.. путь, широк.. степ, мал.. дівча, кмітлив.. хлоп'я.

*Прочитати словникові статті. Названі в них іменники ввести до самостійно складених словосполучень (речень).

ЗАЛ - ЗАЛА. Збігаються у значенні, але розрізняються походженням та вживанням. Слово чол. р. **зал** запозичене з німецької мови (*der Saal*), слово жін.р. **зала** - з французької (*la salle*). У сучасній українській мові частіше вживається варіант **зал**. *Читальний зал. Актівий зал.*

У художніх творах ХІХ і поч. ХХ ст. трапляється лише варіант **зала**. *Ясна зала вся світлом палає.* (Леся Українка.)

МАНЖЕТА, -и, мн. -ети, -ет, ж.

І МАНЖЕТ, -а, мн. -ети, -етів, ч.

ЖИРАФА, -и,ж. і рідко **ЖИРАФ**, -а, ч. *Звичайна жирафа. Звичайний жираф.*

Зі словника-довідника з культури української мови.

* Прочитати. Визначити рід кожного з іменників. Що ви можете сказати про рід виділених іменників?

У *жирафа* шия довга, довга, наче річка Волга. Де жираф таку дістав, чом нікому не продав? А собі б купив маленьку, щоб ковталоя швиденько! Засміявся наш *собака*, як зустрів живого рака (Є.Гуцало.)

* Від поданих іменників утворити іменники жіночого роду.

Киянин (киянка), львів'янин (львів'янка), вінничанин (вінничанка), чернігівець (чернігівка), полтавчанин (полтавчанка), німець (німкеня), англієць (англійка), індієць (індіанка), китаєць (китайка), поет (поетеса), письменник (письменниця), ткач (ткаля), кравець (кравчиня), лев (левиця), перепел (перепілка), індик (індичка).

*Визначити рід поданих імеників. Які з них можуть позначати осіб як чоловічої, так і жіночої статі? Які належать до чоловічого роду, але можуть позначати осіб і чоловічої і жіночої статі?

Фланель, магістраль, санаторій, тюль, полин, лікар, учитель, слюсар, учений, собака, нероба, каліка, плакса.

*Виразно прочитати, вибираючи з поданих у дужках дієслівних суфіксів та закінчень спочатку ті, що вказують на особу чоловічого роду, потім - на особу жіночого. Чи можна зрозуміти, особу якої статі названо іменником *невдаха*?

Як невдаха виступа (-в,-ла)
- От я вчора виступа (-в, -ла)!
Ви б почули, як співа(-в, -ла)!
.....
Сцену ледь не рознесли,
А мене вхопили -
Аж на вулицю несли
І вже там набили!

Г.Бойко.

* Прочитати. Скласти речення, у яких виділені слова стосувалися б особи протилежної статі (усно). У якому з речень стать осіб, про яких йдеться, можна встановити, виходячи лише із змісту?

Бідолаха комар застудився: з джерела студениці напився. (Я.Бенза.)
Непосида Вася на стільці гойдався. (А.Костецький.)
Із Юрком сама морока. Це не хлопець - *лежебока*. (Г.Пономаренко.)
Якбикала покликали полити в спеку сад, але сказав Якбикало: "Якби-то водоспад..." (О.Головка.)
Скільки в світі є базік, дуже бистрих на язик, та вже наша Катерина це *базіка* із базік!

(М.Пригара.) Я побачив краба, це такий *незграба*. (А.Камінчук.) З кожного листочка відгризає кусень. Що ж то за *почвара*? То *зажера* - гусінь. (В.Поліщук.) Сурмачі засурмлять, і ревнуть гармати, кинеться *сірома* у кривавий вир. На ясній зорі і на тихі води верне із неволі християнський мир. (М.Олійник.) Була собі *сиротина*: ні отця, ні мами, ані брата, ні сестриці, - всі лежать у ямі. (М.Костомаров.)

* З-поміж поданих іменників виписати іменники спільного роду.

Рояль, майстер, староста, Левченко, професор, сердега, касир, листоноша, рукопис, невдаха, картопля, адреса, білоручка, роззява, фальш, нечупара, бригадир, заїка, задерика, фахівець, колега.

*Визначити рід іменників, до кожного додавши прикметник-означення. Вказати іменники спільного роду.

Іванко, шатро, напис, суддя, ябеда, повидло, роззява, сіромаха, колосся.

* Подані вирази замінити одним словом - іменником спільного роду.

Людина, яка пише лівою рукою. Той або та, що плаче без причини. Той або та, що любить довго спати. Людина винятково жадібна. Людина, яка багато теревенить, говорить без діла. Неохайна людина. Надзвичайно неуважна людина.

*До поданих слів дібрати синоніми-іменники спільного роду.

Лівша (шульга), задирака (забіяка), гульвіса (гуляка).

* Переписати прислів'я, на місці крапок вставляючи потрібні слова.

У нього щодня день святого довариться в животі. ... - попова собака. Їде ... прямо голоблею в рот. З хати по нитці - ... свитина. Писа (-в,-ла) ..., не прочита читака.

Для довідок.

Нероби. Сироті. Невмивака. Роззява. Сіромі. Писака.

*Прочитати статті зі словника омонімів. Що означає позначка ч/ж? Іменники спільного роду ввести до самостійно складених речень (усно).

ПРИЧЕПА I, и, ч/ж. Людина, яка до всього чіпляється; прискіплива людина; надокучлива людина.

ПРИЧЕПА II, и, ж. Морська риба з веретеноподібним тілом.

НАХАБА I, и, ч/ж. Зухвала, безпутна людина.

НАХАБА II, и, ч. Нещастя, біда, напасть.

*Прочитати вірш виділене слово розібрати як частину мови. Пояснити вживання великої літери.

Віз котивсь Чумацьким Шляхом -
Сіль чумак у Возі віз.
На нещастя, у *невдахи*
Поламалась в Возі вісь, -
Сіль розсипалась по шляху,
Колесо скотилось в ліс.

Валентин Бендюг.

*Диктант із коментуванням. Визначити іменники спільного роду.

Ой нелегко працювати, юні мої друзі, та не думайте, що легше жити ледацюзі! (В.Литвиненко.) Вереда вередував, всім покою не давав. (Г.Бойко.) Вихвалялась росомаха: «Я – велика розумаха» (Є.Гуцало.) Скільки в світі є базік, дуже бистрих на язик, та вже наша Катерина – це базіка із базік! (М.Пригара.) На перукарні вицвіла об'ява похмуро сповіщає білий світ: "Коли йдете голитись до роззяви, то не забудьте скласти заповіт". Одне ледащо сонцю докоряло: "Ну хоч би раз ти до обід проспало..." (В.Симоненко.) Спи, малий не розумака, невмивака, невзувака. Буду тебе колихати, обнімати і співати (Є.Гуцало.) На кожній долоні написано: «Юра». Скажіть, вам не стрівся такий замазура? (М.Пригара.)

**ЧИСЛО ІМЕННИКІВ (ПОВТОРЕННЯ).
ІМЕННИКИ, ЩО МАЮТЬ ФОРМУ ТІЛЬКИ ОДНИНИ
АБО ТІЛЬКИ МНОЖИНИ**

*Прочитати. Пояснити, чим відрізняються подані парами форми слів. Чи можна за допомогою форми числа іменників з'ясувати чи позначити конкретну кількість предметів?

Дерево - дерева. Будинок - будинки. Школяр - школярі. Людина - люди.

*Прочитати. Визначити число виділених іменників. Чи можна поставити їх у формі однини? Чому?

Замети скляться, готові *сани*, дорога прагне подорожан. (М.Рильський.) За *ворітьми* долина, в тій долині калина. (Нар.творч.) *Сутінки* вже зовсім посиніли. (В.Винниченко.) Налилося літо *пахощами* квітів, налилося літо сонячним теплом. (В.Ковалівська.) Я хочу пити сонячні настої, пізнати до краю *радощі* земні! (В.Симоненко.)

*До поданих слів дібрати антоніми-іменники, що вживаються тільки в формі множини.

Світанок (сутінки), свято (будні), сум (радощі).

* За допомогою словника з'ясувати, чи мають форму однини подані іменники.

Кліпси, лижі, ковзани, курди, манівці, мокасини.

Для довідок.

Одн. *кліпс*. Одн. *лижа*. Одн. *курд*, *курдка*, *курдянка*. Одн. *манівець*.

*До поданих слів дібрати антоніми-іменники, що вживаються тільки у формі однини.

Гамір (тиша), хвилювання (спокій), честь (ганьба), холод (спека).

*Розподільний диктант. У першу колонку записати іменники, що вживаються тільки в формі однини, у другу - ті, що вживаються тільки в формі множини.

Пахощі, врода, Київ, Карпати, Черкаси, ворота, сміливість, окуляри, граблі, гіпс, мед, вила, бджільництво, ножиці, дріжджі, золото, Піренеї, хімія, консерви, шахи, сміливість, Дніпро, перець, малювання, вечорниці.

*Пояснювальний диктант. Вказати іменники, що вживаються тільки в формі множини, та іменники, що вживаються тільки в однині.

Хіба не любов усе єднає, як ворожість усе руйнує? (Г.Сковорода.) Ледь чутно мішається запах осінніх фіалок до свіжих пахощів молодої трави. (Наталена Королева.) Червоніє сосна, ніби кована мідь. (Д.Павличко.) Коли ти не коваль, то і кліщів не погань. Який гість, така йому честь. Так до діла, як свиня штани наділа. (Нар.творч.)

* Які з поданих слів є омонімами, які - багатозначними словами? Чи всі подані іменники можуть уживатися лише у формі множини? За потреби скористатися словником.

1. Досвітки (час доби перед заходом сонця) - досвітки (зібрання сільської молоді для спільної праці та розваг). 2. Корали (морські тварини, що нерухомо живить великими групами на підводних скелях) - корали (вапнисті відкладення цих тварин, з яких виготовляються прикраси). 3. Сходи (перші паростки посіяних рослин) - сходи (архітектурна споруда чи пристосування для підймання вгору та спускання вниз; східці).

Для довідок.

1. Омоніми. 2. Багатозначне слово. *Корали* - *коралі* розрізн. значенням *Коралі* - намісто з коралів. 3. Омоніми.

*Від поданих слів утворити іменники, що означають збірні поняття. Визначити рід збірних іменників. Троє з них увести до самостійно складених речень.

Колоски, корені, листки, камені, товариші, козаки, ворони, жінки, студенти, родичі.

*Вибірковий диктант Виписати збірні іменники.

В вікні моїм похмурий день висить, як сіре павутиння, а у душі горить проміння і повно згуків і пісень. (С.Черкасенко.) У степу пахло медами і кавуновим огудинням. (І.Цюпа.) На осокомах над нами поселились граки хмаровинням. (С.Павленко.) В високій ширяє орел далині, і птаство щечече безжурні пісні. (Б.Грінченко.) Висипала на вулицю дівтора і збудила тишу криком та дзвінким сміхом. (М.Коцюбинський.) Сіяла мак, а вродило одне маковиння. (А.Листопад.) Щосуботи по роботі не сидиться паруботі. (Л. Костенко.) Полює кіт у хаті на мишву, бере він також участь в обороні. (М.Доленго.)

*Диктант із коментуванням. Збірні іменники підкреслити.

Хай вогку спадщину зими використовує коріння. (М.Доленго.) І в душі пахучим квіттям вишні розцвітають почуття колишні. (Б.Лепкий.) В останньому промені сонця грала дрібненька мушва і, мов сітка, мигтіла перед очима. (М.Коцюбинський.) Гайвороння чорним ганчір'ям понеслося на згарище. (Григір Тютюнник.)

ВІДМІНКИ ІМЕННИКІВ (ПОВТОРЕННЯ). КЛИЧНИЙ ВІДМІНОК

* Прочитати. Визначити відмінок іменника *лис* у кожному з речень. Коли вживається кличний відмінок?

Лис зустрів у лісі лиса.
Лис із лисом обнялися.
- Здрастуй, лисе!
- Здрастуй, лисе! –
Й знову звірі обнялися.
- Ти не лисий?
- Я не лисий...
- Так чому ти звешся лисом?
Розійшлися та й гадали:
І чому їх так назвали?

Є.Гуцало.

*Переписати, розкриваючи дужки та ставлячи іменники в потрібній формі. Визначити відмінки іменників.

По діброві вітер виє, гуляє по (поле), край дороги гне (тополя) до самого долу. попрощалось ясне сонце з чорною (земля), виступає круглий місяць з (сестра) (зоря). Тече вода з-під (явір) ярмом на (долина). Пишається над (вода) червона калина.

З творів Т.Шевченка.

*Провідміняти іменники *калина, народ, серце*.

*Пояснювальний диктант. Підкреслити іменники, визначити відмінок кожного з них.

Сонце пробило у хмарах над байраком вузьку ополонку, яскравим променем стрельнуло на левади. (Григір Тютюнник.) Сонце шанували і літні люди, і діти. Із сонцем було пов'язано чимало повір'їв та казок. Дітлахи називали сонечком комашку. Вони саждали її на долоню й запитували: "Сонечку, сонечку! Скажи, чи далеко вечір?" (В.Супруненко.)

*Вибірковий диктант. Виписати іменники, вжиті в формі кличного відмінка.

Дивися - в кличнім простім відмінку:
“Ой не стелися, зелен барвінку...”

Одвертий кличний - немов дитинний,
музичний, зичний та ще й гостинний.

Звертання щире, душевне, щедre -
Василю, Павле, Іване, Петре.

І так сердечно і так ласкаво -
Наталю, Лесю а чи Любаво!

До зборів, сходки відкрито й радо -
чи товариство а чи громадо.

А найсвятіше душі приємле -
моя Україно, кохана земле,

ти, сивий Дніпре, і ти, Дунаю,-
миліших серцю звертань не знаю.

Д.Білоус.

*Подані іменники поставити у формі кличного відмінка. 2-3 з них ввести до самостійно складених речень із звертаннями.

Матуся, Вітчизна, батько, Дніпро, брат, край, серце, місто.

*Переписати речення, подані в дужках іменники ставлячи у формі кличного відмінка. Розставити розділові знаки. Пояснити вживання розділових знаків у реченнях зі звертаннями. Прочитати речення, правильно їх інтонуючи.

Величаєм тебе (мама) в ту святочну днину за твій труд і за старання пильні без упину. (Іванна Блажкевич.) У далеку і курну дорогу напути мене (матінка) ти...(П.Усенко.) Співай (ненька) тихесенько як давно співала коли мене (моя неня) до сну колисала. (Уляна Кравченко.)

* Диктант із коментуванням. Вказати іменники, ужиті у формі кличного відмінка.

Зоре моя вечірняя, зійди над горою, поговорим тихесенько в неволі з тобою. Ой зозуле, зозуленько, нащо ти кувала? (Т.Шевченко.) Спи, моя дитино золота, спи, моя тривого кароока. (М.Вінграновський.) На світанку сину нашептала мати: "Під Чумацьким шляхом козаченьки сплять. Встань, моя дитино, через Україну, через нашу хату вже качки летять". (М.Ткач.)

ПОДІЛ ІМЕННИКІВ НА ВІДМІНИ. РОЗБІР ІМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

*Подані іменники поставити у формі Р.в. одн., О.в. одн. та М.в. множ. Чи однаковими будуть відмінкові закінчення? Пригадати з курсу початкової школи, чому менники поділяються на відміни. Визначити, до якої відміни належить кожен з іменників.

Сестра, батько, край, любов, маля.

*Розподільний диктант. Подані іменники записати в чотири колонки за відмінами.

Країна, джміль, сіль, звичка, олія, радість, мати, теля, стеля, ім'я, ягня, кошеня, староста, плащ, дівча, місце, зелень, водій, скатерть, круча, гордість, вікно, щеня, собача, знання, плем'я.

*Вибірковий диктант. Виписати іменники, ставлячи їх у початковій формі. Визначити, до якої відміни належить кожен з них. У іменниках I та II відмін визначити групу. У виписаних словах визначити орфограми.

З усіх утрат найтяжчою є втрата часу. Все минає, а любов застається. Добра старість - нагорода гарної юності. Пізнаєш істину - ввійде тоді у кров твою сонце. (Г.Сковорода.) Зрозуміти людину – значить подивитися на світ її очима. (В.Черняк.) Душа болить, сором пече, совість мучить, докори сумління не дають спокою, але людина все стерпить (В.Чемерис.) Пам'ятай, що пам'ять і совість за тобою бредуть, як тінь. (В.Коротич.) Добре ім'я - найкраще багатство. Плохеньке поросля і влітку мерзне. Забули воли, як телятами були. Хвалилася сова совенятами. (Нар. творч.)

* Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені букви. Іменники підкреслити, визначити відміну і, де можливо, групу кожного з них. З'ясувати відмінок, виділити закінчення. Виділені іменники розібрати як частини мови.

Ненависть ро..дуває сварки й суп..речки, любов пр..зводить до злагоди. Не сварися з *чоловіком* без пр..чини, якщо він зла не заподіяв. Слухай, *д..тя*, батьківське повчання: відкинь лукавство від себе і неправду ві..дали. Пр..йми мою науку, а не срібло, бо краще знан..я, ніж золото добірне. Кожна праця пр..носить *користь*, пуста балаканина в..де до голоду.

З Біблії.

ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ПЕРШОЇ ВІДМІНИ

* З-поміж поданих іменників виписати іменники I відміни. Пояснити підстави поділу іменників на відміни. У виписаних іменниках визначити групу.

Осінь, урожай, перемога, сяйво, мужність, боротьба, мати, дитя, земля, межа.

*Розподільний диктант. Диктовані іменники записати в дві колонки за групами. Чому іменники I відміни поділено на групи? Виділені іменники провідмінити.

Країна, суша, пошана, яблуня, пороша, риба, *зоря*, *груша*, гуща, білизна, сажа, пісня, мелодія, музика, казка, галоша, лінія, праця, листоноша, лампа, Микита, діжа, течія, Оксана.

*Переписати речення, розкриваючи дужки та ставлячи іменники в потрібній формі. Визначити відміну, групу, відмінок кожного з таких іменників.

До (булава) треба (голова). Дурний язык (голова) не приятель. Треба нахилитись, щоб з (криниця) води напитись. Щоб (риба) їсти, треба в (вода) лізти. Інший торочить, як (дратва) строчить. Гарно пише, та (брехня) дише. Дивиться (лисиця), а думає вовком. Куди кінь з копитом, туди й рак з (клешня). Наговорила: на (осика) кислиці, а на (верба) груші. Рідна земля і в (жменя) гріє.
Народна творчість.

* Подані словосполучення поставити у формі О.в.одн. На місці крапок уставити пропущені букви.

Гл..бока ріка, ч..рвона вишня, в..сока круча, юнацька мрія, мудра голова, зворушлива пісня, ц..нтральна площа, бе..помічна миша, свіжа їжа, вродлива дівчина, лаг..дна матуся, зв..тяжна армія, цікава задача, згуртована родина, дружна сім'я, в..села вдача, затишна оселя, ва..ка ноша, чорна рілля, наступна станція, ч..тка лінія, непер..можна армія.

*Поставити іменники у формі Д.в.одн. та М.в.одн. Підкреслити букви, що позначають звуки, які чергуються.

Пасіка, рука, нога, дорога, думка, муха, паска (хліб), затока, стежка, книга, смерека, Одарка, Ївга, Маринка.

* Переписати, подані в дужках іменники ставлячи в потрібній формі. Пояснити чергування приголосних.

I.В (тайга) блукав я і в пустині. (М.Доленго.) Махну рукою сизокрилій (птаха). (А.Глушак.) Люблю (загроза), (небезпека) у вічі глянути. (М.Доленго.)

II. На (підлога) пшениця не зійде. Що в (ріка), то ще не в (рука). І короткий хвіст (муха) не подобається. У нього друзів, як горобців у (стріха).

Народна творчість.

*Дібрати й записати по 5 чоловічих імен, що є іменниками I відміни. Поставити їх у формі кличного відмінка.

Для довідок.

Микола, Сава, Вакула, Ілля, Лука, Микита, Олекса, Сила, Хома, Ярема.

*Дібрати й записати по 5 жіночих імен-складних іменників, що належать до I відміни. Поставити їх у формі кличного відмінка.

Для довідок.

Богдана, Богуслава, Вірослава, Дзвенислава, Зореслава, Любомира, Мечислава, Милослава, Радислава, Світозара.

*Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені літери. Вказати іменники I відміни. Пояснити правопис відмінкових закінчень.

Багато бачив я країв, та отчий дім з топол..ю, мов зіронька, мені світив. (І.Нехода.) Місяць креше золотою підков..ю, вечір пахне порош..ю бузковою. (Г.Кириченко.) Іду зеленою меж..ю, кругом хвилюються жита, і в'ється щастя над душ..ю... (Олександр Олесь.) Було так цікаво слухати, коли бабуся, наче з рідн..ю, ро..мовляє з д..ревами. (М.Стельмах.) Над круч..ю, за садом, на горі ро..квітла яблуня. (О.Ольжич.) Золотистою с..режк..ю знову висне місяць над Дніпром (М.Ситник.) Б..резневою с..ниц..ю сад напружений дзв..нить.. (М.Рильський.) Д..виться лисиц..ю, а думає вовком. (Нр.творч.)

*Навчальний диктант. Підкреслити іменники I відміни, визначити відмінок кожного, виділити закінчення. Виділені іменники розібрати як частину мови.

Леся була щедро обдарована від *природи*. Мала талант до вивчення мов, почувала себе вільно і в стихії музики. Це вона написала перший у нас підручник з історії для своїх *сестер*. Вона роками збирала українські народні пісні. Фантазія зваблювала Лесю в таємничий світ легенд та казок, в нічну тишу повитих місячним маревом озер, де багата уява вигледжувала русалок та мавок... (За О.Гончаром, 60 сл.)

ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ДРУГОЇ ВІДМІНИ

*Прочитати речення. Вказати іменники, визначити відміну кожного. Виписати іменники II відміни, поставивши їх у початковій формі. Визначити, до якої групи належить кожний з іменників.

Український народ називає Тараса Шевченка Прометеєм. Так, дійсно, як Прометей, він був прикутий до скелі неволі й безправ'я. Як про невмируще серце Прометея з поеми "Кавказ" сьогодні ми можемо сказати про Шевченкову поезію, про слово його.

За О.Гончаром.

*Розподільний диктант. Записати іменники II відміни в три колонки за групами. Виділені іменники провідмінити.

Поет, батько, край, *син*, місто, село, *вчитель*, *прізвище*, гай, плащ, плече, Дніпро, ключ, серце, щастя, знання, трактор, ґрунт, *обличчя*, хлопець, парубок, воїн, прислів'я.

*Переписати. Іменники II відміни підкреслити, визначити групу, відмінок, число, виділити закінчення.

Найпрекрасніше почуття - то любов до людей, вдячність до матері, батька, високе цінування дружби товариша. (В.Сухомлинський.) Тарас був і пастухом, і погоничем, і ким він тільки не був.(Оксана Іваненко.) Вітер з гаєм розмовляє... (Т.Шевченко.) А під дощем як терпко й гірко віє на всіх вітрах настояний полин. (В.Боровий.)

*Подані іменники поставити у формі Р.в.одн.

Кілограм, пісок, майдан, прізвище, список, Київ, Рим, Китай, Дунай, Іран, Амур, тиждень, рік, жовтень, гопак, вальс, коридор, хлор, степ, ліс, яр, біль, сум, живопис, рукопис.

* Подані іменники поставити у формі О.в.одн.

Брат, Київ, Миколаїв, Саратов, Ржищів, кінь, день, сніг, вітер, вітровий, ніж, плащ, змій, плід, хвощ, слухач, борщ, марш.

*Подані іменники поставити у формі Д.в.одн. (утворити можливі паралельні форми).

Батько, дитятко, побратим, село, селище, озеро, письменник, сон, край, мудрець, камінь, плач, вуж, серце, знання, обличчя,

*Диктант із коментуванням. Звернути увагу на можливі паралельні форми Д.в..

Великому кораблеві - велика дорога. Всякому овочу свій час. Язиком вихати - не ціпом махати. Добре тому ковалеві, що на обидві руки кує. Засип правду хоч золотом, затопчи її болотом, а вона наверх виплине. Звабиш калачем - не одженеш і бичем. Нащо пугачеві дзеркало, коли він і так гарний. Хто із ступою, а я з товкачем.

Народна творчість.

*Подані іменники записати за групами.

Папір, мур, книгар, лижвар, стовбур, гектар, лікар, комар, звір, кулінар, арф'яр, Макар, абажур, цегляр, календар, Ігор, твір, Лазар, Назар, сир, жир, сухар, маляр, кобзар, снігур, кустар, мушкетер, бір, воротар, кухар, скляр, вугляр, токар, дар, нашатир, пазур, партер, різьбяр, мебляр, псалтир, пухир.

*Іменники поставити у формі О.в.одн.

Кобзар, слюсар, ювелір, бригадир, комар, гусяр, школяр, долар, якір, пластир, комісар, буксир, егер, ювіляр, цар, цебер, простір, човняр, футляр, екземпляр, снігур, радар, цезар, циркуляр, перукар, фарфор, шапкар, чинбар, щофер, щур, крамар, кушнір, молочар, пасажир, пурпур, свинар, трейлер, тягар, цвинтар, чинбар, бджоляр.

* Самодиктант. Пригадати й записати 8-10 іменників другої відміни на р, що означають рід заняття або професію людини. Поставити іменники у формі Д.в.одн.

* Переписати, уставляючи замість крапок пропущені літери.

Сопілка - вівчар..ві втіха. Так хочеться працювати, як свекр..ві пелюшки прати. Добрим товар..м хвалитись не треба.. Біда з поганим дзигар..м: одне показує, а інше б'є.

Народна творчість.

* Переписати, подані в дужках слова ставлячи в потрібній формі.

Комар і пихатому (цар) на носі грає. Хто дивиться (звір), тому не йми віри
Лев - цар (звірі), та боїться (комарі).

*Ознайомитися зі словниковими статтями. Подані в них іменники увести до самостійно складених речень у формі О.в. одн.

ЛАЗАР - ЛАЗЕР. Розрізняються значенням.

Лазар, -я, дав. -еві, ор. -ем. кл. Лазаре!

Лазар , -я, ор. -ем, заст. жебрак. Ужив. у сполуч. *співати лазаря* у знач. “скаржитися, прикидатися нещасним, обійденим долею”.

Лазер, лазера, ор. лазером, мн. лазери. Прилад для генерування або підсилення монохроматичного світла.

ПАРЛАМЕНТАР - ПАРЛАМЕНТЕР. Розрізняються значенням.

Парламентар, -я, дав. -еві, ор. -ем. Член парламенту, найвищого представницького або законодавчого органу країни.

Парламентар, -а, ор. -ом. Офіційна особа, уповноважена військовим командуванням однієї з сторін , яка воює, проводити переговори з військовим командуванням іншої сторони.

Із словника-довідника з культури української мови.

* Пояснити значення фразеологізмів *сотворити (повергнути) кумира; честь мундира; за одним ранжиром (під один ранжир)*. Ввести фразеологізми до самостійно складених речень (усно).

*Навчальний диктант. Підкреслити іменники II відміни. Виділені іменники розібрати як частину мови.

Прізвище Кушнір походить від загальної назви *кушнір*, що відома у всіх мовах східних слов'ян. У "Словарі української мови" Б.Грінченка слово зафіксоване в значенні "людина, яка вичинює овечі шкури; хутровик". Від цього слова утворено ряд похідних: *кушнірство*, *кушнірувати*. Кушнірство - це ремесло кушніра, одне з важливих в Україні в час, коли баранячий кожух був звичайним одягом селянина.

Отже, прізвище Кушнір виникло в результаті того, що його перший носій належав до цієї професії. До наступних поколінь ця власна назва переходила як родове прізвище.

Кушнірувати - значить бути кушніром, займатися кушнірством. (За І. Єфіменко, 86 сл.)

ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ТРЕТЬОЇ ВІДМІНИ

*Вибірковий диктант. Виписати іменники III відміни, поставивши їх у початковій формі.

Чиста совість є правдивою та єдиною радістю. (Ф.Прокопович.)
Гордість – велика рушійна сила, рідна сестра високого почуття відповідальності. (М.Рильський.)
Нікчемність – рідна сестра підлості. (В.Сухомлинський.)
Люблю я любов'ю, що раптом зростає, що кропиться кров'ю, веселкою грає... (П.Тичина.)
У драмі людській небагато дій: дитинство, юність, молодість і старість. (Ліна Костенко.)
Набивати собі ціну змушує почуття неповноцінності. (М.Левицький.)

* Провідміняти іменники *даль, повість, любов, мати*.

*Подані іменники поставити у формі О.в.одн.

Мідь, радість, ніч, сіль, піч, сталь, скатерть, радість, блакить, швидкість, якість, верф, любов, кров, сповідь.

*Словниковий диктант.

Осіною, поstattю, вірністю, честю, Січчю, пам'яттю, відданістю, кіновар'ю, кров'ю, міццю, поstattю, творчістю, вдумливістю.

*Переписати, ставлячи подані в дужках іменники у потрібній формі. Визначити їх відмінки.

I. Зустріч з (велич) робить нас скромнішими (Григій Тютюнник.) У кого серце (мудрість) багате, тому глибини всякі перейти. (А.Малишко.) Обличчя відсвічувало українською (лагідність) і (шляхетність). (І.Борозна.) Вираз (гордість), (упевненість) в своїй (могутність) й силі був розлитий на його смаглявому й похмурому обличчі. (В.Розковшенко.)

II. Моя душа світлішає, як ранок, вивітрюється з (кров) каламуть. Збудився жаль у молодій душі за (матір), за сонцем, за дитинством. Тепер не знаю і не відаю, де був я, за якою (віддаль). Змивають мрії з душ пилюку й (чадь), турбот вагу, буденщини оскому. (З творів Д.Павличка.)

ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ЧЕТВЕРТОЇ ВІДМІНИ

*Прочитати, вказати іменники IV відміни. Визначити відмінок та число кожного, вказати закінчення.

I. Я розумію вас, звірята і рослини. (Б.І.Антонич.) Без тебе, сонце, жити неможливо ні пташці, ні найменшому звіряті. (М.Василенко.) Поприбігають вітреньята з поля. (П.Засенко). Мужичькі сани, запряжені косматими коненятами, тяглися до міста по безмежних снігових полях. (І.Франко.)

II. Піч жахтить там солом'яним жаром, а на покуті сніп, як маля. (В.Боровий.) Коли вийшов чумака, хороший, прехороший, чорнявий, очі як у орляти...(Марко Вовчок.) І кидалось сонце вслід цуцням рудим. (Т.Дзюба.) Каченята крячуть над водою, на вітрах палають комиші. (А.Малишко.) За молоко подякуймо корові від імені всіх людських немовлят. (М.Доленго.)

*Провідміняти іменники *ім'я, орля, дитинча*.

*Переписати прислів'я, замість крапок уставляючи іменники IV відміни. Визначити відмінок, число кожного.

Пишається, як ... в попелі. Пнеться, як жаба до Де вже нашому ... та вовка піймати! І хліб пекти, й по ... йти, коли б мені, Господи, Василя знайти! Ой гвалт, сама в хаті, не дам ради й Забули воли, як ... були. Наше щастя, як в тієї курки, що ... водить. Охляв, як ... в дощ. Розуміється, як ... на пирогах. Ходить, як корова за Заспівав, як ... у тину. Зле, як зінське Гарно, як ... в мішку.

Народна творчість.

Для довідок.

Кошеня. Гусяти. Теляті. Телята. Кошеняті. Телятами. Качата. Щеня. Теля.
Телям. Порося. Щеня. Теляті.

*Подані слова поставити у формі Р., Д., О.,М. в. одн.

Дівча, немовля, хлоп'я, ім'я, пташеня.

*Переписати, розкриваючи дужки, ставлячи іменники в потрібній формі.
Вказати можливі паралельні форми. Записати з них ту, що відповідає звучанню
поezії.

Мені тринадцятий минало. Я пас (ягнята) за селом. (Т.Шевченко.) Лелеки
пестять (лелечата) до часу повного змужніння (Д.Кремінь.) І ти прощай! Твого
(ім'я) не вимовлю ніколи я... (І.Франко.) У довгої лози пасли хлопці кози, а
дівчата (козенята) та й померзли в ноженята. (Нар. творч.)

*Переписати, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки.
Вказати можливі паралельні відмінкові форми іменників IV відміни.

Паслися (телята) в городі а баба грядки полола. Вовк зайшов туди і мав око
на (телята) сперся на пліт і зібрався перескочити в город. Баба побачила його і
гукнула. Вовк, буцім він на (телята) і гадки не мав, каже Пек тобі Через
(телята) не можна і в город подивитися.

За Я.Головацьким.

* Пояснювальний диктант. Підкреслити іменники, визначити відміну кожного з
них.

Кожне плем'я мало князя, князь судив, водив на бій, першим був він у
відвазі і у мідрості своїй. (Олександр Олесь.) Добували козачата у шляхти
гармати. Помолодшала старенька козацькая мати. (П.Куліш.) Цілюще зілля
нам на допомогу зелені рученята простягло. (М.Доленго.) У куточку копанки
розпласталось чорненьке жабеня з жовтогарячим черевцем і застигло.
(В.Винниченко.) Дорідні кавунихи кавунят погрітися поклали на осонні, самі
ж також вляглися напівсонні, поміж собою стиха гомонять. (Г.Савчук.)
Пасуться на луках телята, у очі нам дивиться пес, вбирає нас сонце парчею,
співає пташиний конгрес. (Олександр Олесь.) Бубоніла діду баба: "Ой не
дмухай на кульбабу, бо з кульбаби полетять сто малих кульбабенят". (Нар.
творч.)

* Диктант із коментуванням. Визначити іменники IV відміни. Один з них розібрати як частину мови.

Під веселим небом золотого дня доганя метелика раде хлопчєня... І накрив долоньками двоє криленят: "Похвалюсь метеликом я поміж хлоп'ят! Ой, такий гарнєсінський, ой, такий чудний!" І подав метелик голосочок свій: "Добрий мій кумеднику, дороге хлоп'я! Ходиш ти травичкою, і літаю я... Я не можу, любий, жить без висоти..." Посміхнувся хлопчик і сказав: "Лети!"

О.Яровий.

* Самостійна робота. Переписати, на місці крапок уставляючи пропущєні букви. Підкрєслити іменники, позначити відміну й відмінок кожного. Виділені іменники розібрати як частину мови.

У місячній пов..ні утопилися ліси. Пер..досінній сум т..че по тихих стовбурах і затікає жовт..зноу у листя, міддю в жолуддя, огнем у горобину. І *гіркїстю* горобини, і вогкїстю гр..бовищ, і терпкїстю *хвої*, і бродінням опалого листу пахне тепер лісова з..мля. У доброму напівсні вона виб..ває з-під корєня то боровика, то красноголовця, то рижика, то бабку. Хай побавляться *дрібнята* під місяцем, бо під сонцем люди не дадуть.

За М.Стельмахом.

ОСОБЛИВОСТІ ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ, ЩО ВЖИВАЮТЬСЯ ТІЛЬКИ В МНОЖИНІ

* Прочитати. Вказати іменники, що вживаються тільки в формі множини. Чи належать вони до котроїсь із відмін? Чим це пояснити?

Виміняв сліпий у глухого дзеркало на цимбали. Не хоче курка на вечорниці, та несуть. Пані на всі сани, тільки хвіст волочиться. Хату обдирає, а сїни лагодить. Не до жартів рибі, коли її за зябра гаком зачепили. Де ви бачили граблі, щоб від себе гребли? "Не по вас, гуси, я йду, а водиці напиться!" - каже лисиця. Восени і курчата курми будуть. Полюби мене так, а з грошима в'язне дяк. Штовхни стіл - ножиці обізвуться. Були коралі, та пішли далі, були перли, та ся стерли. Розумний, як Соломонові штани.

Народна творчість.

*Відгадати загадки, записати іменники-відгадки. Що спільного мають ці іменники? Провідміняти їх.

Що то за віз, що ходить без коліс? Ходять.ходять, а в хату не заходять. Хто трьома зубами сіно їсть? Що за верхівець: сам сидить верхи, а ноги за вухами? Лежу - одна нога, іду - вже дві, а на ногах стою, то дві голови.

Народна творчість.

Відгадки.

Сани, двері, вила, окуляри, ножиці.

* Записати речення, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки та поставлені у потрібній формі іменники. Один з іменників провідмініайте.

... – це словесний хабар. (Д.Арсенич.) Грубе слово як... знищує приязнь (Є. Рєзнікова.) Голуба мрія - це світла далечінь крізь рожеві (Г.Малкін.) Давай зустрінемося в ..., тут казка ще живеє, повір! Тут ріки стрімко витікають і ніжно туляться до гір. (В.Шкурган) У казино зустрічають по одежці, проводжають без (О.Мінченков.)

Довідка. Лестоці. Окуляри. Ножиці. Карпати. Штани.

* Подані іменники поставити у формі Р., О., М. відмінків.

Іменини, ласощі, вибори, Карпати, Кордильєри, Чернівці, коноплі, перила, хитрощі, ковзани, криси (поля капелюха), мощі, хаші, канікули, шахи, нарди, ясна.

*Переписати, розкриваючи дужки та ставлячи іменники в потрібній формі. Визначити відмінки іменників, що вживаються тільки в множині.

I. Наливайся земними силами, вдосталь (радоці) зачерпни. В (груди) набубнявіла тривога, тиха й мовчазна, як динаміт. Каміння клацало зубами в (жорна), жувало жовті зерна на друзки. Зі мною говорять могили (уста) колишніх людей, і їх нерозтрачені сили пливуть до моїх (груди).

В.Симоненко.

II. Не йдуть ясла за волами, але воли за (ясла).Незваному гостю місце за (двері). По хаті ходить, а (двері) не знайде. За дев'ятими (двері) гавкнеш. Слава на (ворота) не висить. Почастую отим чаєм, що (ворота) підпираєм. В лісі був, а (дрова) не бачив. (Ночви) моря не переплиवेश. Той же Савка та на інших (санки). У нього (гроші), як у жаби пір'я. Це ще (вила) по воді писано.

Народна творчість.

НЕЗМІНЮВАНІ ІМЕННИКИ

* Переписати, на місці крапок уставляючи іменник *метро*. Чи відмінюється цей іменник?

І поїзд ... гуркотів по мосту, щоб знов під землею летіти. Як не милуватися київським ... ? І Київ радісно шумить над шахтами ... До Хрещатика ми дісталися

* Провідміняти словосполучення *Оксана Іваненко, швидке болеро, тепле пальто*.

* Вибірковий диктант. Виписати незмінні іменники, за потреби з'ясувавши їхнє лексичне значення за словником. 2-3 з виписаних іменників ввести до самостійно складених речень (усно).

I. Світ увесь крізь тайфуни й цунамі до рятунку шука свою путь... (С.Реп'ях.) Ціле місто під вікном стоїть, збилися таксі, неначе вівці. (Б.Олійник.) На фото мати молода, якої я не знаю. (В.Цілий.) Надій стискалось портмоне, а ти не кликала мене... (С.Кочерга.) Маестро вітер здибленим конем зірвав тривожну пастораль акордів. (В.Лелек.) Програма закінчується скрипичним соло, листки тріпотять на попітрах нот. (М. Семенко.) З будь-якого табу ми можемо зробити шоу. (М.Левицький.)

II. Земля змінила незбагненно швидко зелене кімоно на золоте. (О.Пресіч.) Осипалося зоряне шоу, іскрометне, як ясний шлях. (Р.Скиба.) Що то голуб, що то галка! Какаду – жива шпаргалка! Хто що скаже, прочитає – все вона запам'ятає. (Д.Білоус.) Кореспонденти прагнуть інтерв'ю. (Ліна Костенко.) В світі звірів відсутній долар, там не знають про євро і гривні (П.Осадчук.)

*Переписати, розкриваючи дужки, ставлячи поданий у них іменник в потрібній формі.

Небесні барви колихають душу і входять в дім на комірці (пальто). (П.Вольвач.) Марив я... Як давно це було... Що вернусь у (пальто) і у шляпі з гомінливого міста в село... (В.Сосюра.) Тільки часом у многоголоссі, в суєті поїздів і авто спалахне твоє біле волосся, сірі очі і каре (пальто). (В.Симоненко.) З вітальні чувся галас, у передпокої були навалені гори (пальта). (І.Полтавець.)

* Які кольори позначаються незмінними іменниками *хакі, бордо, беж, маренго*? Ввести іменники до самостійно складених речень.

*Скласти висловлювання про сучасну українську пісню (4-5 речень), використовуючи подані імена та прізвища у непрямих відмінках.

Таїсія Повалій, Ірина Білик, Анастасія Прихдько, Ніна Матвієнко.

*Від поданих складних найменувань утворити відповідні скорочення. 3-4 з них увести до самостійно складених речень у непрямих відмінках.

Організація Об'єднаних Націй (ООН), електронно-обчислювальна машина (ЕОМ), неопізнаний літаючий об'єкт (НЛО), синдром набутого імунно-дефіциту (СНІД), районний відділ народної освіти (райвно), вищий навчальний заклад (вуз), Театр юного глядача (ТЮГ).

*Визначивши рід кожного з поданих іменників, дібрати до нього означення. Лексичне значення слів за потреби з'ясувати за словником.

Наприклад: *желе* - *яблучне желе*.

1. Борнео (зелений). 2. Гобі (піщана). 3. Кіото (півтора мільйонне). 4. Душанбе (сонячне). 5. Па-де-Кале (судноплавна). 6. ЕОМ (застаріла). 7. Ківі (безкрилий). 8. Івасі (свіжа). 9. Кольрабі (смачна). 10. Лібрето (змістовне). 11. Палермо (гостинне). 12. Конферансьє (дотепний). 13. Капрі (сонячний). 14. Вето (суворе). 15. Галіфе (широкі).

*Переписати речення, вибираючи з дужок потрібні суфікси та закінчення.

Перу здобу(в,-ла, -ло) незалежність 1821 року. У 1980 році Зімбабве ста(в,-ла, -ло) членом ООН. Монтевідео розташована (-ний, -на, не) на березі затоки Ла-Плата. У туристів у цього світу викликає зачарування мальовнич (-ий, -а, -е) Монте-Карло.

Із словника.

*Ознайомитися зі словниковими статтями. Ввести подані в них слова у самостійно складені речення (усно).

МІССІСІПІ, невідм. 1. Ж. Назва річки. Глибиководна Міссісіпі. 2. ч. Назва штату на півдні США. Рівнинний Міссісіпі.

МІССУРІ, невідм. 1. Ж. Назва річки. Каламутна Міссурі. 2. С. Назва плато. Рівнинне Міссурі. 3. ч. Назва штату у Центральній частині США. Густонаселений Міссурі.

Словник-довідник з культури української мови.

* Записати незмінні іменники, що відповідають поданим значенням. З'ясувати походження кожного із слів. До якого словника слід для цього звернутися?

1. Витвір мініатюрної японської скульптури, різьблена фігурка з кістки або дерева. 2. Духовний наставник, учитель; голова релігійної спільноти. 3. Член мафії. 4. Засоби масової інформації. 5. Тост, виголошений у відповідь. 6. Група спеціалістів, яка вирішує питання про присудження премій та нагород на конкурсах, змаганнях.

Для довідок.

1. Нецке. 2. Гуру. 3. Мафіозі. 4. Мас-медіа. 5. Алаверди. 6. Журі.

* Розкрити значення фразеологізмів *зберігати інкогніто*, *потерпіти фіаско*. Ввести фразеологізми до самостійно складених речень.

* Ознайомитися зі словниковими статтями. Яким чином позначено в них омонімію слів та багатозначність слів? Ввести омоніми до самостійно складених речень.

ХАКІ I, невідм., с. Природні заглиблення у пустелях Середньої Азії.

ХАКІ II, невідм., с. 1. Брудно-зелений колір. 2. Тканина або одяг такого кольору.

МУЛІНЕ I, невідм., с. Нитки для вишивання і рукоділля.

МУЛІНЕ II, невідм., с. Фехтувальний спосіб.

ФІЛЕ I, невідм., с. 1. Вирізка яловичини. 2. Спресовані бруском і заморожені шматки риби, очищені від кісток.

ФІЛЕ II, невідм., с. 1. Ажурне в'язання. 2. Вишивка на сітчастій тканині.

* Навчальний диктант.

Тече й тече в глибину століть загадкова дорога історії. Чому нас так манить та дорога?

Свою історію має кожна людина, рід, село, місто. Кожен топче свою стежку. Разом з'єднані ті стежки становлять історичний шлях народу.

Наш український народ свою дорогу не згубив. Він пройшов через тяжкі випробування, проте зберіг своє ім'я, свою гідність та честь.

Історія нашого народу героїчна. Не завжди дорога його була широкою. Він падав і знову підіймався, він боровся, оборонявся. Він будував фортеці й міста, орав свої ниви, творив дивовижний світ казок, пісень та легенд.

Найпершою ознакою культури й розуму людини та суспільства є відчуття історії власного народу. (За В.Шевчуком, 101 сл.)

ОСНОВНІ СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ІМЕННИКІВ, НАЙЧАСТІШЕ ВЖИВАНІ СУФІКСИ

*Визначити, від якого слова і яким способом утворено кожний з поданих іменників.

Розмова, прийти, березень, вогнище, деревце, подорожник, підліток, синь, блакить, хлібороб, землемір.

*Розподільний диктант. Іменники записати в дві колонки: у першу - зі значенням зменшеності, пестливості, у другу - зі значенням згрубілості, збільшеності. Яким способом і від яких слів утворено ці слова? Виділити суфікси.

Дівчинонька, дівчисько, дівчатко, дівулице, горішище, горішок, горішечок, горішисько, очиці, очища, очиська, очка.

*Вибірковий диктант. Виписати іменники зі значенням збільшеності, згрубілості та зі значенням зменшеності, пестливості. Розібрати ці слова за будовою, визначити спосіб їх творення.

I. В гаю вітрик в шепотінні не знає зажури. (П.Плитка-Горицвіт.) Зріла пісня в гаях солов'їна, вітерець пелюстки рвав з калин... (М.Барчук.) Це ще не вітер, тільки вітреня листків осик тихесенько торкнулось... (І.Шарапов.) А вітрище всюди свище - дерево гойда! (А.Крат.) Я підходжу... Аж тут - отакенна гадючище! (Панас Мирний.) Ой колись я мав коняку, мав коняку-розбишаку. (О.Афанасьєв-Чужбинський.) Є у степу трави много, нагребемо, постелимо, бур'янище під бочище, кулачище в головище. (Нар.творч.)

II. А тим часом із діброви козак виїжджає; під ним коник вороненький на силу ступає. (Т.Шевченко.) Якби не ти, Марусенько, і не твої очі, не чекав би мій коничок до самої ночі. Ой Василю, Василечку, житній колосочку! В вікні сиджу, тебе виджу в вишневім садочку. (Нар. творч.) Старий ще довго сварився і лютував на стежці, і бродища його зміїлася на грудях. Від клопотів і вічної тривоги дід висох, борідка крути лася, як у селезня хвостик. (Г.Тютюнник.)

III. Лютий котище мишку шукав, виліз на горище і там заблукав (В.Бендюг). А втім Лис в бігу хвостисько по піску проволочив. (І.Франко.) Аж тут цаписько бородатий, що ліг на моріжку поспати, від гамору схопивсь на ноги і войовничо випнув роги. (А.Григорук.) Молоденьке, в дві цяточки, сонечко у моє залетіло віконечко. (В.Бендюг.)

* Від поданих іменників утворити назви малих за розміром тварин та назви дитинчат тварин. Виділити словотворчі суфікси.

Заєць, білка, кішка, собака, лев, крокодил.

* Від поданих іменників утворити слова зі значенням збільшеності, згрубілості, зневаги.

Слон, лев, собака, бегемот, динозавр.

* Відповідно до поданих лексичних значень записати іменники, що означають назви осіб за їхньою діяльністю. Дібрати слова із твірною основою, визначити спосіб творення, виділити словотворчі суфікси.

Той, хто грає на кобзі. Той, хто лікує. Той, хто працює на токарному верстаті. Той, хто працює в бібліотеці. Той, хто грає на бандурі. Той, хто працює на тракторі, комбайні. Той, хто навчає у школі. Той, хто грає на скрипці. Той, хто будує. Той, хто працює на підйомному крані. Той, хто доглядає за садом. Той, хто водить поїзди. Той, хто працює в магазині.

* Від поданих слів утворити іменники, що означають назви осіб за професією чи заняттям. Виділити словотворчі суфікси.

Керувати, працювати, робота, служба, перекладати, танцювати, співати, ліра, наука, вантажити, діяти, спостерігати, поширювати, камінь.

* Від поданих слів утворити іменники, що означають осіб жіночої статі. Яким способом їх утворено?

Киянин, львів'янин, одесит, мешканець, письменник, вихователь, учитель, актор.

* Навчальний диктант. Визначити спосіб творення виділених іменників.

Я не боюсь за Україну вмерти, та хай вона для *правнуків* живе! (С.Пушик.) Підняли ми знамена прадавні - *синь* небесна, колосся пшениці... (М.Барчук.)

Меч *Святослава* прокладав путі для мудрості ясної *Ярослава*. (В.Симоненко.) Розвивайся, сухий дубе, завтра мороз буде! Убирайся, *козаченьку*, завтра *поход* буде! (Нар. творч.) І у *Великдень* вільна та ясна воскресне в своїй славі Україна! (Д.Горішній.)

НЕ З ІМЕННИКАМИ

*Словниковий диктант.

Немовля, неук, невіглас, недуга, незабудка, ненависть, невдаха, нездара, нетерплячка, неподобство, недорід, недоліт, недооцінка, недовіра.

*Пояснивши написання поданих іменників, дібрати до кожного з них синонім.

Неволя, недоля, неспокій, недруг, нелад, неписьменний, неповага, неприязнь, небилиця.

*Самодиктант. Дібрати й записати по 5 іменників, які без *не* не вживаються.

Для довідок.

Небіж, нежить, неборак, невід, неділя, недбальство, нечупара.

*Розподільний диктант. Іменники з префіксами *не-*, *недо-* записати в дві колонки.

Недокрів'я, недоліток, недоля, незручність, недопущення, необачність, неохайність, недотепа, непорядок, нелюд, недолюдок, недосвіт, недоїдок, недобір, неістотний, ненажера, незнання.

*Вибірковий диктант. Виписати іменники з *не*, пояснити їхнє написання.

У нас нема зерна неправди за собою. (Т.Шевченко.) Любов із ненавистю дружби не має. (П.Могила.) І золота клітка для пташки - неволя. У нероби завжди неврожай. Нестатки гонять з хатки. Де незгода, там часто шкода. Недосіл на столі, а пересіл на спині. Не до поросят свині, як свиня в огні. (Нар.творч.)

*Усно пояснити значення кожного з поданих фразеологізмів. Пояснити написання іменників з *не*. З 2-3 фразеологізмами скласти та записати речення.

Ускочити як риба в невід; єгипетська неволя; по сім неділь на тиждень справляти; потрапити в неласку; не хлібом єдиним живе людина; впасти в непам'ять; не життя, а казка; не києм, то палицею; не ликом шитий.

*До поданих фразеологізмів дібрати фразеологізми-синоніми. Пояснити написання іменників з *не*.

Нетеча несе (лиха година несе); не рівня (не пара); не смішки (не жарт); нетерплячка бере (згоряти від нетерпіння); не ясла до коней ходять (не прийшла гора до Магомета, то прийшов Магомет до гори).

* Переписати, розкриваючи дужки.

Ситий голодному (не)товариш. От тобі хомут і дуга - я тобі більше (не)слуга. (Не)пиво диво, а слово. Людину б'ють (не)дрючками, а словами. На вовка (не)слава, а овець їсть Сава. (Не)краса красить, а розум. Якби ж такі статки, як (не)достатки.

Народна творчість.

- Попереджувальний диктант.

І як це райдуга на воду ковзнулась у таку негоду. (М.Доленго.) Був день, коли ніхто не плаче, був ясний день, як немовля. (Д.Павличко.) Осіння негода за вікном глухо шуміла вербами, дощ стікав по шибках. (О.Гончар.) По небу не хмари, а клоччя білої з сірим бавовни. (П.Карманський.) У жовтні гріє не піч, а ціп. Вчи коня не батогом, а вівсом. (Нар. творч.) На столику світить недогарок свічки, над книжкою я у думках. (О.Маковей.) Мене так ранили і неуцтво, й байдужість, лихі слова і дріб'язковість дум. (Л.Забашта.) Хто взяв олівець? Знаю, що мені не потрібний той недогризок куций, і знаю, що від того, чи знайду олівець, залежить мій спокій. (М.Коцюбинський.)

- Диктант із коментуванням.

Любов і мудрість будують храми, ненависть їх руйнує. Було так, є і буде так, доки життя існує. (М.Машенко.) Я житиму не тілом, а душею, надією великою моєю. (П.Куліш.) Ні, не молитву і не славу тому, хто підніма війну, я чистим серцем нелукавим проклін навек пошлю йому... (О.Кониський.) Розриваються кайдани неволі й неслави. (М.Костомаров.) Для інших і доля, і щастя хай буде, собі я бажаю не сну, а життя. (Б.-І.Антонич.) Хай недорікам мову верне, нехай рабам розправить спини! (М.Овдієнко.) Я жбурляв не слова, а бомби із опечених гнівом уст. (В.Симоненко.) Не кидайте весла, гребіть що є сили, ми тую негоду минем... (І.Романченко.) Хай забудеться недоля і неслава давніх літ, щастя ж рівне й рівна слава засіяють на весь світ! (М.Вороний.)

**БУКВИ Е, И, І В СУФІКСАХ -ЕЧОК, -ЕЧК-,
-ИЧОК, -ІНН(Я)-, -ЕНН(Я)-, -ИНН(Я)-, -ИВ(О), -ЕВ(О)**

*Зробити звуковий запис поданих слів. Прочитати слова, додержуючи орфоепічних норм. Чи чітко вимовляються голосні звуки у суфіксах?

Книжечка, стежечка, коник, коничок, горличка, кухличок, пряник, стрічечка, полковник.

* Від поданих слів утворити іменники з суфіксами *-ичк-*, *-ичок-*, *-ечок-*.

Вареник, варениця, молодиця, коржик, кутик, котик, кішка, дощик, горщик, гачок, гаплик, пшениця, свтлиця, черевик, халамидник, суниця, спідниця, колісниця, крамниця, снопик, ведмедик, віник, хрещеник, племінник, племінниця, телиця, ратиця, стражник, вулик, дійниця, чарівниця, серпик, чорнильниця.

*Від диктованих слів утворити іменники з суфіксами *-ичк-* або *-ечк-*, записуючи їх відповідно в дві колонки.

Слово, верба, рукавиця, донька, вершник, рушник, вода, коса, роса, доріжка, паляниця, дрібниця.

• Переписати, вставляючи на місці крапок пропущені букви.

Намист..чко, уміш..чка, рот..чок, носов..чок, жуч..чок, обруч..чка, ки..чок (від кийок), кисл..чка, пензл..чок, кот..чок.

*Попереджувальний диктант.

Виорем нивочку довгеньку, посієм гречечку чорненьку. А з тієї гречки чорні вершечки, а із того проса русая коса. (Нар.творч.) Маленька квіточка гвоздичка процвіла і з листя в'ялого голівку підвела. (Олена Пчілка.) Гей у полі на роздоллі там високі дві тополі, і капличка, і криничка, і долина невеличка. (О.Маковей.) Назустріч сонцеві в димку тонкім вогню блиснула смужечка багряна.(Леся Українка.) Пастушок ловить очима білі хмари, що з своїх краєчків обтрушують та й обтрушують на поле нитки бабиного літа. (М.Стельмах.) Струмок серед гаю, як стрічечка. На квітці метелик, як свічечка. (П.Тичина.) Навіть із будяка добудуть бджолята медвяну росичку. (О.Гончар.)

Високі крислаті верби зеленою банею росли над вуличкою. (М.Коцюбинський.) Замерзло поле скрізь, рілля, стерня, трава сніжечком біленьким припала. (Є.Гребінка.)

*Від основ поданих дієслів утворити іменники, що означають опредмечені дії. До іменників, утворених від виділених слів, дібрати антоніми, записати їх. Зробити звуковий запис іменників, вимовити їх, додержуючи правил орфоєпії. Вказати орфограму. Виділити в іменниках словотворчі суфікси.

Визволяти, досягати, творити, підносити, зменшувати, перевезти.

*Словниковий диктант. Виділити в словах словотворчі суфікси. 2-3 іменники ввести до самостійно складених речень.

Лушпиння, цибулиння, квасолиння, огудиння, цибулиння, картоплиння, баговиння.

*Диктант із коментуванням.

Вже й сонце зійшло, соняшники повернули до тезка голови, вже й на гарбузинні розгорнулися жовті п'ятикутні зорі... (Ю.Яновський.) І чому тепер не осіння пора, коли гарбузи б'ють прямо об землю, а потім з їхніх золотистих пазух вибирають слизьке насіння? (М.Стельмах.) Тут усе захарастив болиголов і лопушиння... (Ю.Яновський.) Ноги огудиння приросли до поля, приросли до хати, вплелися у тин. (Я.Лесів.) Муха з хати павука прогнала, павутиння приватизувала! (В.Ортинський.) Хто пам'ятає своє коріння, тому моє благословіння. (О.Білаш.)

* Вибірковий диктант. Виписати іменники з суфіксом *-ив-*.

Маруся підійшла до дівчини й почала з нею розмову, яка від починків і прядива перейшла поступово до справ цікавіших. (П.Куліш.) Поглядає циган ласо, сміється, бурмоче: "Закупив би все печиво - кишень не хоче". (Л.Глібов.) Тепер вона бачила в печі в'юнкий вогонь, що паливо жер, а все ж вмирав з голоду... (М.Коцюбинський.) Пахне спекою, полем і жнивом. (М.Левицький.) Добриво в полі - врожай у коморі. (Нар.творч.)

*Пояснювальний диктант.

І хай би геть пішло за вітром зелене марево незгод. (М.Доленго.) І знов уже над містом вечори плетуть, прядуть осіннє прядиво... (Д.Фальківський.) Химерна гра моїх думок, мов промінь місяця неясний, мов тихе сяєво зірок

крізь яблунь цвіт весняний, рясний... (Христина Алчевська.) Я дивлюся на кучеряві мітли садка, які весь час пробують захопити в своє чорне гіллясте плетиво головешку місяця, а він виривається з полону і йде низько по небу разом із нами повз дерева. (В.Захарченко.) В далекім полі тануть журавлі, як видиво навіки неповторне. (А.Малишко.) Сірий, припорошений весняною пилюкою степ збігає на південь і стигне там голубим маревом. (Григорій Тютюнник.)

НАПИСАННЯ І ВІДМІНЮВАННЯ ЧОЛОВІЧИХ ТА ЖІНОЧИХ ІМЕН ПО БАТЬКОВІ

* Прочитати. Визначити імена по батькові, з'ясувати їхні відмінки. Від яких імен їх утворено? За допомогою яких суфіксів?

Степане Костьовичу, мене звать Андрій Назарович. (В.Гужва Чоловік звався Сергієм Миколайовичем і працював у сусідньому відділі (Р.Радутний.) Доброго вечора, Едуарде Генріховичу! (В.Фольварочний.) Вожаті Андрій Ігорович та Алла Іванівна так строго наказували мовчати і так суворо насаджували тишу, що невдовзі повмовкали і найкрикливіші. (М.Павленко.)) За хвилину Одарка (Петро) вбігає розгублена (Остап Вишня.) Мамо, стало холодно, надворі зима, а в Кота Котовича рукавиць нема (Є.Гуцало.)

*Записати подані прізвища діячів української історії та культури, додаючи дібрані з довідок імена по батькові. В іменах по батькові виділити суфікси.

Хмельницький, Мазепа, Полуботок, Шевченко, Лисенко, Пимоненко, Кобилянська, Кальченко, Яблонська, Костенко.

Для довідок.

Богдан-Зиновій Михайлович Хмельницький, Іван Степанович Мазепа, Павло Леонтійович Полуботок, Тарас Григорович Шевченко, Микола Віталійович Лисенко, Микола Корнійович Пимоненко, Ольга Юліанівна Кобилянська, Галина Никифорівна Кальченко, Тетяна Нилівна Яблонська, Ліна Василівна Костенко.

*Переписати, від поданих у дужках імен утворюючи імена по батькові.

Ярослав (Степан), Михайло (Федір), Іван (Василь), Сергій (Микола), Ольга (Роман), Тетяна (Гордій), Ярослава (Юрій), Олена (Микола), Олекса (Мефодій),

Олександр (Ігор), Вірослава (Януарій), Овер'ян (Лев), Мар'яна (Варфоломій), Інокентій (Лукаш).

Для довідок.

Львович і Левович.

* Утворити і записати імена по батькові брата й сестри, батька яких звать

Андрій, Геннадій, Марко, В'ячеслав, Сава, Лука, Гервасій, Еміль, Іов, Кузьма, Хома, Лазар, Памво, Франко.

Для довідок.

Савич або Савович, Савівна; Лукич, Луківна; Кузьмич або Кузьмович, Кузьмівна; Хомич, або Хомович, Хомівна; Памвович, Памвівна; Франкович, Франківна.

*Переписати речення, розставляючи розділові знаки. Від поданих у дужках імен утворити по батькові.

Сміх, дорогий Хомо (Хома), є дошкульна зброя, а до зброї треба розумно братися (Є.Гуцало.) Своїм листом, Зінаїдо Андріївно, ви мене розворушили (Остап Вишня.) З глибини квартири вплив Борис (Христанф) у спортивному костюмі капцях на босу ногу. Проходьте щебетала Євгенія (Опанас). (В.Гужва.)

Довідка. Хомович.

*Провідміняти подані імена по батькові. Чи належать імена по батькові до певної відміни? Відмінюючи, виділяти суфікси та закінчення.

Михайло Панасович, Олесь Терентійович, Лариса Лук'янівна, Таїсія Миколаївна.

*Переписати, ставлячи імена по батькові в потрібній формі. Визначити їх відмінки, виділити закінчення та суфікси.

Коли я чую проголошене (Порфирій Корнійович) Івановим гасло: "Іди й займай своє місце у природі", я сприймаю це як перегук з думками (Григорій Савич) Сковороди. (І.Кравченко.) До порт'є підійшов пан і спитав з явним чужоземним акцентом: "Скажіть, будь ласка, чи нема телеграми або листа (Пантелеймон Олександрович) Кулішу? (О.Іваненко.) "Що ж, (Павло Трохимович),- сказав директор.- Беру тебе під свою відповідальність. Будеш у нас відмінником". (Григій Тютюнник.)

* Переписати, ставлячи вказані в дужках імена по батькові в потрібній формі. Утворені словосполучення ввести до самостійно складених речень. Записані імена по батькові вчителів поставити у формі кличного відмінка (усно).

Подякувати (ім'я по батькові директора школи). Прийти на консультацію до (ім'я по батькові вчителя математики). Переказати (ім'я по батькові вчителя історії). Привітатися з (ім'я по батькові вчителя географії). З'ясувати в (ім'я по батькові вчителя обслуговуючої праці). Допомогти (ім'я по батькові вчителя фізкультури).

ПРИКМЕТНИК

ПРИКМЕТНИК: ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ

* Прочитати загадки, відгадати їх. Поставити питання до виділених слів. Що ці слова означають і якими частинами мови вони є? Чи змогли б ви відгадати загадки, якби з них було вилучено всі прикметники? Чому? Яка роль прикметників у мові?

1. *Круглий*, як шар, *зелений*, як трава, *червоний*, як кров, *солодкий*, як мед. 2. *Довгий*, *зелений*, *добрий* *солоний*, *смачний* і *сирий*. Хто це такий? 3. *Біле* - не сніг, *зелене* - не луг, *кучеряве* - не людина. 4. *Червоний* колір, *винний* смак, *кам'яне* серце, в кого так? 5. Що в світі *наймиліше* і *найкраще*? 6. *Вовк залізний*, *хвіст конопляний*.

Відгадки.

1. Кавун. 2. Огірок. 3. Береза. 4. Вишня. 5. Сон. 6. Голка й нитка.

*Вибірковий диктант. Виписати прикметники, поставити до кожного з них питання. Дати визначення прикметнику. До виписаних прикметників усно дібрати антоніми.

Це була осінь пізня, скупа на барви. Смутні дерева скидали убоге листя. Небо було похмуре й низьке. З нього точив холодний і дрібний дощ. Віяли суворі вітри.

За Оленою Пчілкою.

* Переписати речення, вказати прикметники. Визначити рід, число та відмінок кожного з прикметників. Підкреслити члени речення. Яким членом речення є кожен з прикметників?

Сосновий ліс перебирає струни над берегами вічної ріки. Після дощів смарагдова діброва. І смужка сонця тонко пурпурова далекий обрій пензликом торка. Красива осінь вишиває клени червоним, жовтим, срібним, золотим.

З творів Л. Костенко.

* Диктант із коментуванням. Підкреслити прикметники, визначити рід, число та відмінок кожного з них.

Вишиває осінь на канві зеленій золоті квітки. Квіти оживають і з дерев спадають жовті нагідки. Набачився ланів зелених, золотих, набачився, надихався, напився. Лебеді плавають! Лебеді плавають в місячній сяйві, в срібнім саду... Жду я на березі, жду лебединої, дивної пісні я жду.

З творів Олександра Олеся.

ЯКІСНІ, ВІДНОСНІ ТА ПРИСВІЙНІ ПРИКМЕТНИКИ

* Прочитати народні прислів'я, вказати в них прикметники. Які з прикметників означають приналежність людині або тварині? Які - ознаку предмета за відношенням до інших предметів? Які - ознаку предмета, що може виражатися більшою чи меншою мірою?

Материн гнів, як весняний сніг: рясно випаде, та скоро розтане. Часом б'ють Хому за Яремину вину. З дурної голови на людську. Не такий страшний вовк, як його малюють. Пізнають вовка і в овечій шкурі.

Народна творчість.

* Подані прикметники записати в три колонки: якісні, відносні та присвійні.

Розумний, охайний, шкільний, зимовий, Оксанин, батьків, дерев'яний, порядний, дідусів, мідний, український, лагідний, Петрів, козацький, сміливий, домашній, широкий, учнів, учнівський, батьківський, вовчий, спортивний, солдатський, тижневий, червоний, сусідчин, сусідський.

* До поданих прикметників дібрати антоніми. До якої групи за значенням слід віднести кожен з прикметників?

Сільський, осінній, холодний, гарний, ранковий, хворий.

*Замінити описові іменники прикметниками. До якої групи за значенням ці прикметники належить?

Пшениця з України, промінь сонця, знайомий з Харкова, завдання на сьогодні, досвід життя, праця Олекси, спів птаха, портфель батька, збори батьків, порада матері, сукня матері, скло для вікон, олія з кукурудзи, стіна з каменю, пальто з вовни, меблі з пластмаси.

* Утворити присвійні прикметники від поданих слів.

Сестра, брат, прадід, Іван, Микола, Андрій, Марина, Марія, Наталя, учитель, школяр, учень, друг, однокласник.

• З'ясувати, у яких з поданих словосполучень прикметники вжито в прямому значенні, у яких - у переносному. Визначити групу кожного прикметника за значенням.

Солодкий сон - солодкий торт; золотий годинник - золотий син; гострий ніж - гострий погляд; срібний голос - срібний посуд; бабине обійстя - бабине літо.

* До кожного з поданих прикметників дібрати по двоє слів, які розкривали б пряме й переносне значення прикметника. До якої групи за значенням слід віднести прикметник у кожному з випадків?

Зразок: *свіжа паляниця – свіжа газета.*

Чиста, прозорий, тепле, заяча, вовча.

*Пояснити значення кожного з поданих фразеологізмів. До якої групи за значенням слід віднести прикметники, що входять до їх складу? 2-3 фразеологізми ввести до самостійно складених речень.

Лебедина пісня; китайський мур; потьомкінські села; пенелопина вірність; сізіфова праця; ахіллесова п'ята; троянський кінь; сфінксова загадка; крокодилячі сльози; геростратова слава.

*Переписати, вибираючи з дужок велику чи малу букву. Свій вибір пояснити.

Ще ж чуть оте (Ш.,ш)евченкове від Бога: “Борітеся - поборете!” (Н.Скобелева-Сологуб.) І хмари сунуть, і громи гудуть, і пісня котиться (К,к)армалюкова. (М.Рильський.) Велич Довженка не втиснути ні в яке (П,п)рокрустове ложе, він належить усьому нашому мистецтву. (О.Левада.) Ти ж на Івана Купала долю свою вгадала. Вплив вінок твій з м’яти край (В,в)асилевої хати. (Л.Забашта.) Унікальні явища природи нерідко так обростають легендами, що згодом виколупати з них зернятко істини коштує багатьох років майже (С,с)ізіфової праці. (З журн.)

*Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені букви. Вказати прикметники, з’ясувати, до якої групи за значенням кожен з них належить. Виділені прикметники розібрати як частини мови..

Співуче Тарасове слово дж..рельцем струмує в мені. (Т.Синьоока.) У пісні вічній і ж..вій слова Шевченкові натхненні. (О.Ющенко.) Ой, чи можна зміряти осені красу? У руках Тичинині твори я н..су. (П.Артеменко.) І небо *синє*, як петрів батіг, на крила хоче , бе..ві сти л..тіти...(А.Подолінний.) Опустився вечір на крило л..лече. (П.Король.) Плет..вом вулиць і вул..чок він доб..рається до тих плакучих в..рбичок, за якими стояла Софіїна хата. Він пер..йшов х..сткий в..рбовий місточок, зуп..нився пер..д *Соломіїними* воротами... (М.Стельмах.) Почує трав..нь зойк чайний і журавлиний уночі. (М.Йогансен.)

ПОВНІ І КОРОТКІ ФОРМИ ПРИКМЕТНИКІВ

*Прочитати текст, визначити його стиль, свою думку довести. За самостійно складеним планом переказати прочитане.

Короткі прикметники творяться від окремих повних якісних прикметників чоловічого роду називного відмінка шляхом відкидання закінчень: *радий - рад, зелений - зелен, золотий - золот*. В основах прикметників при збігові двох приголосних з’являється вставний голосний **е** (*повний - повен, потрібний - потрібен*) або **ї** (*достойний - достоїн*).

Короткі прикметники вживаються нарівні з повними, але з певними обмеженнями. Якщо повні прикметники не регламентовані стилем, то короткі форми вживаються переважно в розмовному мовленні, поезії і народній творчості: *І шумить, і гуде, дрібен дощик іде*. (Нар. творч.)

Короткі прикметники мають форму тільки називного відмінка однини, повні ж змінюються за відмінками й числами.

Повна форма прикметників має два різновиди: **стягнена**: *широкий, широка, широке, широкі* і **нестягнена**: *широкая, широкее, широкії*, використання якої обмежене поетичним мовленням: *Стоїть гора високая*. (Л.Глібов.)

З довідника “Сучасна українська мова”.

* Від поданих повних якісних прикметників утворити короткі прикметники. Чи можна провідміняти утворені форми?

Молодий, золотий, срібний, дрібний, ясний, дужий, славний, повний, веселий.

*Переписати. Підкреслити короткі прикметники. Серед повних прикметників вказати стягнені та нестягнені.

Ніч яка місячна, зоряна ясна, видно, хоч голки збирай! (М.Старицький.)
Ой зійди, зійди, ясен місяцю, як млинове коло! (Нар. творч.)
Зазеленій, зелен траво, по долині, розійдися, сумен голос по родині! (П.Думка.)
Зеленеє жито, зелене! Хороші гості у мене. (Нар.творч.)
Місяцю ясний, зорі прекрасні, яснії очі темної ночі! (С.Гулак-Артемівський.)
Чом, Дунаю, став ти мутен, став ти мутен, каламутен? (П.Куліш.)

*Переписати прислів'я, на місці крапок уставляючи короткі прикметники.

Кулик , а все-таки птиця. ... золотник, та Не ... - не берись за гуж.
Гнат не ... , винувата хата, що впустила Гната. Доки був ..., робить був ..., а як ся наїв, то лиш би сидів. ... пень, та дурень.

Народна творчість.

Для довідок.

Невелик. Мал, важок. Дуж. Винуват. Голоден, негоден. Велик.

*Попереджувальний диктант. Вказати короткі та повні (стягнені й нестягнені) прикметники.

Гей Січ іде, красен мак цвіте! Кому прикре наше діло, нам воно святе.
(І.Франко.) Горять, горять свободою вчорашнії раби... (П.Тичина.)
Полум'ям віють огненні широкії крила, мрія нова літа надо мною орлом.
(Леся Українка.) Як часто думка молодая промінням грає, як зоря.
(Олена Пчілка.) Ой ворон коню, чи явились вчасно, чи вибіжать стрічати до воріт?
(Б.Степанюк.) Пущу я коня у чистеє поле, пущу соколонька на синее море.
(Нар. творч.)

**СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ПРИКМЕТНИКІВ.
УТВОРЕННЯ ВИЩОГО І НАЙВИЩОГО СТУПЕНЯ
ПОРІВНЯННЯ ПРИКМЕТНИКІВ**

*Переписати, підкреслити прикметники. Який з прикметників вказує, що предмет наділений певною якістю в більшій мірі порівняно з іншим предметом? Який вказує, що предмет за певною ознакою переважає усі інші?

Хоч гарний ліс, хоч гарний бір, діброва ще гарніша. (О.Маковей.) У тварин слух гостріший, а зір кращий, ніж у людей. (З календ.) Людська думка найхиткіша, земля найситніша, сон наймиліший. (Нар. творч.)

* Утворити всі можливі форми ступенів порівняння поданих прикметників. Виділити формотворчі суфікси та префікси. Пояснити чергування приголосних при творенні ступенів.

Міцний, широкий, високий, дужий.

* Пояснювальний диктант. Підкреслити прикметники вищого й найвищого ступенів порівняння, виділити в них формотворчі суфікси та префікси.

I. Неправда гнобить і протидіє, але тим дужче бажання боротися з нею. Коли велика справа панувати над тілами, то ще більша - керувати душами. З усіх утрат втрата часу найтяжча. Найбільш небезпечний підступний ворог, але удаваний друг - найбільш отруйний. Немає відчуття більш солодкого за те, коли тебе любить добра душа. У тих, хто душею низький, найкраще з написаного і сказаного стає найгіршим.

Г.Сковорода.

II. Припущення мудреців цінніші за переконання невігласів. (М.Михальченко.) З часів прапрадіда Гомера аж до сьогоднішнього дня немає кращого гримера, ніж добросовісна брехня. (Л. Костенко.) Міцніша над усе майбутнього жага. Троянди, як відомо, запашні. На смак приємні груші соковиті. Важливіший за них людині хліб. А в творі найціннішим буде гліб. (М.Доленго.) Людська солідарність – найдорогоцінніше надбання людства. (В.Черняк.)

*Переписати прислів'я, від поданих у дужках прикметників утворюючи форми вищого й найвищого ступенів порівняння.

Немає (гірка) покути, як в ріднім краї носить пута. Воля (дорога) за життя. Нема цвіту (білий), як цвіт на калині, нема в світі (рідний), як мати дитині. Голод - не тітка, а лютої мачухи (лютий). Голод - (гарний) кухар. Людська думка (бистра) і (смілива). Хто (рідний), той (милий).

*Переписати, розставляючи розділові знаки. Прикметники вищого й найвищого ступенів порівняння розібрати за будовою.

I. Це була найдобріша у світі вода тепла м'яка солодка. (О.Гончар.) Та душа людська невичерпна бо немає нічого за неї багатшого а надто коли її опромінить тепло рідного краю. (І.Сенченко.) Нічого ближчого немає за землю де народився і ріс за пісню що співала мати... (О.Доріченко.)

II. Найздібніша людина та яка зуміє вчасно і точно визначити свої здібності. (Григор Тютюнник.) Сором – найлюдяніше з почуттів. (В.Черняк.) Найсолодший хліб посолений нашим потом. (В.Канівець.) Безхарактерність – найгірший характер. (А.Коваль.) Людина це найвеличніша з усіх істот. Людина найнещасніша з усіх істот. Людина найпідліша з усіх істот. Та найдивнішим є те що всі три рубрики сходяться в одній і тій самій людині. (І.Багрянний.) Не наслухається мати своєї дити ни бо та мова солодша для неї од медової речі найрозумнішої людини. (О.Стороженко.)

ПРИКМЕТНИКИ ТВЕРДОЇ І М'ЯКОЇ ГРУП. ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

*Переписати текст, розставляючи розділові знаки та вставляючи на місці крапок пропущені букви. Підкреслити прикметники, визначивши відмінок кожного, виділити закінчення. Вказати прикметники з основою на твердий приголосний та прикметники з основою на м'який.

Коли ро..почалася визвольна війна проти польської шляхти мужній Іван Богун був уже в зрілих літах. Разом із юними синами Богун вступив до Запорозького війська. Гетьман пр..значив відважного воїна полковником на древньому Поділлі щоб він згуртував народ для боро..ьби. До братніх порад полковника Хмельницький дуже пр..слухався.

Про незабутні подвиги Богуну в народі складали легенди й пісні.

З журналу..

*Подані прикметники записати в дві колонки за групами Пояснити значення двох останніх прикметників, дібрати до них синоніми.

Шкільний, осінній, зимовий, торішний, самотній, корінний, солов'їний, ведмежий, червоний, синій, жовтий, гарячий, ранній, письмовий, веселий, швидкий, останній, запашний, дружній, дружний.

Для довідок.

Приязний; одностайний.

*Провідміняти прикметники *дружний, дружній, безкрай, білолиций*.

*Подані словосполучення поставити у формі О.в. однини. Словосполучення, що є фразеологізмом, ввести до самостійно складеного речення.

Широка межа, свіжа паша, гаряча каша, найбільша площа, краща дача, найскладніша задача, найпомітніша межа, заяча душа.

*Переписати, подані в дужках словосполучення ставлячи в потрібній формі.

Бачу (талановиті діти). Люблю (барвисті квіти). Сумую за (рідні обличчя). У захопленні від (народні перекази). Переймаюсь (незабутні враження).

*Переписати, поставивши подані в дужках прикметники в потрібній формі. Визначити їх відмінки, виділити закінчення. Вказані вчителем прикметники розібрати як частини мови.

Вода в потоці (світлолиций), мов пір'я зоряне голубки. (Б.-І.Антонич.) На (синій) озері, в пустині (самотній) лебідь (білий) жив. Співав і мріяв і тужив... О співи, співи (лебединий)! (Олександр Олесь.) (Білолиций) місяць тихо плив (високий) небом, розливаючи своє (срібний) проміння. В (порожній) житті немає втіхи. (Б.Грінченко.)

*Скласти невеликий текст, використовуючи подані словосполучення у непрямих відмінках.

Байдужа рука, порожні очі, примхлива вдача, найгуманніша душа, найсерйозніша відповідальність, найцінніша риса, найвищі чесноти.

СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

* З'ясувати способи творення поданих прикметників. Переписати, виділивши твірні основи та морфеми, за допомогою яких прикметники утворено.

Передосінній, премудрий, неграмотний, київський, чесний, придо рожній, безхмарний, яскраво-червоний, синьо-жовтий, кароокий, круглолиций, вельмишановний.

*Від поданих слів утворити суфіксальним способом прикметники. Словотворчі суфікси виділити.

Україна, село, поле, Дніпро, вода, радість.

*Від поданих слів утворити префіксальним способом прикметники. Словотворчі префікси виділити.

Високий, значний, збройний, тривалий, міський.

*Попереджувальний диктант. Визначити спосіб творення виділених прикметників. Виділити словотворчі морфеми.

У сонне кришталнеє море вдивляється рання зоря. (Дніпрова Чайка.) Осінь жовтолиста заглядає в очі, в спалахах багряних листя і трава. (Л.Барабаш.) В передосінніх днях є велика радість нового хліба. (М.Стельмах.) А з того зерна колоски довзеленні знов добуде сила земна. (Д.Павличко.) У хризантемах серце б'ється давноминулих літніх днів. (С.Назарик.) Не марнуй хвилини безцінних! Час минає, час іде... (І.Жиленко.) Блаженний спочинок буває по добрих трудах, на цьому тримаються небо, земля і вода. (Т.Майданович.)

* Диктант із коментуванням. Прикметники підкреслити, виділити в них словотворчі суфікси. Яких відтінків значень надають суфікси прикметникам?

Не журися, козаченьку, ти ще молоденький, не хилися, явороньку, ти ще зелененький. Будуть пташки прилітати та будуть співати, дитиноньку малюсіньку будуть присипляти. Чом у тебе, дівчинонько, очка чорнісінькі? (Нар.творч.) На стіні павук снує претонісіньку сітку... (І.Франко.) Тихесенький вечір на землю спадає, і сонце сідає в темнесенький гай. (В.Самійленко.) Ой стежечка манюсінька, мов ниточка тонюсінька, між ланами повилася, в туман сивий подалася... (А.Казка.)

*Суфіксальним способом утворити від поданих слів прикметники зі значенням зменшеності, пестливості.

Білий, червоний, гарний, спілий, вірний, славний.

*Суфіксальним способом утворити від поданих слів прикметники зі значенням збільшеності, згрубілості .

Уредний, капосний, гидкий, сильний, грубий, злий, твердий.

*Переписати, виділені прикметники замінивши спільнокореновими прикметниками із суфіксами -ува-, -юва-.

Леється з-поза хмар проміння тепле і *голубе*. (М.Рильський.) У темному, злегка ще *зеленому* від недавнього дня небі присвічує нам дорогу круглий місяць. (В.Захарченко.) Оксамитний *холодний* вечір ворухиться навколо нас. (М.Стельмах.) Дорога з хутора проходила серед вузьких смужок *піщаної* землі. (І.Сенченко.) Останній подих *рудих* криг рожевим ранком звівся і застиг. (А.Малишко.)

*Словниковий диктант. Позначити в словах орфограми. Виділити твірні основи та морфеми, за допомогою яких утворено прикметники. Які суфікси надають прикметникам значення неповноти ознаки? З двома такими прикметниками скласти речення.

Милесенький, черствісінький, поганющий, поганенький, підстар куватий, короткуватий, зазнайкуватий, грубезний, синюватий, мерзлякуватий, старезний, миршавенький.

*Суфіксальним способом від поданих слів утворити прикметники зі значенням неповноти ознаки.

Сизий, малий, коричневий, вузький, слабкий, тонкий.

НЕ З ПРИКМЕТНИКАМИ

- Словниковий диктант. Виділити в прикметниках префікси.

Невгамовний, незорий, немічний, ненависний, недовірливий, незрілий, недоладний, недосяжний, неширокий, невеликий, нещасний.

- До поданих прикметників дібрати синоніми з *не*. Пояснити написання слів.

Дорогий, сумний, короткий, м'який, сміливий, святковий, легкий, успішний, чіткий, грубий, мілкий, мовчазний, близький.

- Переписати, розкриваючи дужки. Пояснити написання прикметників з *не*.

Дружній череді вовк (не)страшний. Хто по морю плавав, тому калюжа (не)страшна. В чужій стороні і весна (не)гарна. (Не)дурний крук, щоб випустив з рук. Питай (не)старого, а бувалоого. Пильнуй свого носа, а (не)чужого проса. Із своєї печі і дим (не)гіркий. Сюди ник, туди ник - та й день (не)велик. (Не)чепурна хата вбранням, а щедра частуванням. У (не)любої куми (не)смачні пироги. Хоч їж, хоч дивись, а щоб ціле було і (не)голодний був. Б'є (не)дужий, а сміливий. (Не)рада коза на торг, а ведуть. Наговорив три мішки гречаної вовни і всі (не)повні.

Народна творчість.

- *Закінчити речення.

Розмова була не гомінка, а Чоловік він був не говіркий, а Трапляють ся ще люди не вибагливі, а

- * Попереджувальний диктант.

У непроглядному гаю тихо, як у церкві. (Марко Вовчок.) Пухнасті хмарини пливли білими кораблями до густого, непролазного лісу... (В.Винниченко.) І недоречний навіть сумнів, чи мудро все це на землі. (С.Кочерга.) На зламанім пні, мов сама нежива, куняє у думках надута сова. (О.Маковей.) З темної гушавини садка доносилося нестямне щебетання соловейків. (Панас Мирний.) Летить собі зозуленька та й кує про невтішне горенько про своє... (П.Мовчан.) Дрімав Донець в легкім тумані, а я блукав над ним вночі в невідомому жаданні... (М.Чернявський.)

- * Пояснити значення кожного з поданих фразеологізмів. Пояснити написання прикметників з *не*. З 2-3 фразеологізмами скласти й записати речення.

Не близький світ; не велика цяця (птиця, пані); Хома невірний; не вартий дірки з бублика; ділити шкуру невбитого ведмедя; невичерпне джерело; невідчепна ідея; робити добру міну при недобрій грі; непам'ятуща голова; не святі горшки ліплять; несхибна рука; не хороброго десятка; лобом неширокий.

- * Диктант із коментуванням.

Я не боюсь тюрми і ката, вони для мене не страшні. Страшніш тюрма у рідній хаті, неволя в рідній стороні. (О.Кониський.) Зажурилась Україна, що

недобра їй година. (М.Костомаров.) Знай, твоє, Кобзарю, поле од межі і до межі, поле пишне, а не голе, займуть діти не чужі. (Г.Чупринка.) І наче я вже не живу, свою надію неживу приспав під серцем і не сплю... (М.Вінграновський.) Будем з добрими привітні, а з лихим непримиримі. Будем хитрому нелюбі, щиросердому – любимі. (Л.Забашта.) Тільки нещасний може знати, що таке щастя. (О.Перлюк.) Любові й віри невмирущі зерна поет посіяв на лану своїм. (М.Рильський.) Хвала нещира димом здимиться, образи теж забуду я, та не затьмариться, не зміниться любов і ненависть моя. (І.Муратов.)

- Навчальний диктант.

Надворі стояла осіння негода. Небо заслалося непроглядними хмарами. Якісь померки стоять над землею, і люди снують у тому мутному світі, наче непривітні тіні.

Вечоріло. Над землею розіслалася чорна ніч. Починалася непроглядна темнота. Чулося шльопання важкої ноги по невилазній калюці, прокльони на дощ, на негоду.

За Панасом Мирним.

*Навчальний диктант

Увечері вітер затих і цюкнув мороз, а вночі повалив тихий, густий сніг. Обрії зробились ширшими й лункішими, степ уже не гомонів вітрами, а притих, скорився. У безмежному білому мовчанні лежали села. Димок пах козацькою пишкою. Стальними кинджалами виблискував перший лід.

Сніг сліпив очі людям і птиці. Щиглики билися у вікна, думали, що небо. Вони летіли на городи, клювали реп'яхи, збуджено крутили голівками в жокейських шапочках. Синички в чорних фартушках і жовтеньких светрах вихвалялися: "Підсиню небо, підсиню небо".

Тихими зимовими вечорами місяць золотим полозком ковзав по снігах, лишав на них сині ажурні тіні. На колодязях сплахували при місяці льодяні залізні. Вони були міцні й тверді, мов криця. Коли господар зрубував їх, при кожному ударі порскали іскри, а кленове слизьке топорище прикипало до рук.

Сніг не скрипів під ногами, а вищав, наче об нього мечі точили. Повітря перехоплювало подих і било в голову. (За Григорієм Тютюнником ,140 сл.)

**БУКВИ Ъ, Е В СУФІКСАХ НА ОЗНАЧЕННЯ
ПЕСТЛИВОСТІ І НЕПОВНОТИ ОЗНАКИ
(-ЕНЬК-, -ЕСЕНЬК-, -ІСІНЬК-, -ЮСІНЬК-, -УВАТ-, -ЮВАТ-)**

*Переписати прикметники, виділити в них твірні основи та словотвірні суфікси. Які суфікси надають прикметникам значення пестливості? Які – неповноти ознаки?

Розумненький, ріднесенький, простісінький, товстуватий, синюватий, грубуватий, шахраюватий, малюсінький, вірнесенький, короткуватий, молодцюватий, злодійкуватий.

*Суфіксальним способом утворити від поданих прикметники зі значенням пестливості та зі значенням неповноти ознаки.

Вузкий, малий, коричневий, сизий, уредний, круглий, кислий, темний, єхидний, дивний.

* Дібрати 4 прикметники з суфіксами *-еньк-*, *-есеньк-*, *-ісіньк-*, *-юсіньк-*, які можна використати у висловлюванні на тему “Наймолодший у нашій родині”. Прикметники записати, пояснити їх написання. Усно скласти таке висловлювання (обсяг - 3 - 4 реч.), увівши до нього дібрані прикметники.

*Пояснювальний диктант. Прикметники підкреслити, виділити в них словотвірні суфікси. Яких значень надають вони прикметникам?

Побратався сокіл із сивеньким орлом (Нар.творч.). Князь наш яснесенький, місяць повнесенький лагідно сяє (С.Черкасенко). А удосвіта край покосу в молоці сизуватім туману заблукали берізки босі... (П.Малєєв). Та всі гнізда порожнісінькі були. Тільки в одному лежало рябесеньке яєчко з того літа, легеньке, з дірочкою. (В.Винниченко). Приземкуваті степові сади надихались туманів і поснули. (П.Куценко).

* Відповідно до поданих лексичних значень дібрати й записати прикметники з суфіксами *-уват (-юват)*. 2-3 слова увести до самостійно складених речень.

- 1.Який своєю зовнішністю, незграбними рухами нагадує ведмедя.
- 2.Який має домішку остюків (про борошно, хліб).
- 3.Подібний формою до діжки, товстий.
- 4.З темною шкірою обличчя, смаглявий.

Для довідок.

Ведмедикуватий. Остюкуватий. Діжкуватий. Жукуватий.

*Скласти та записати словникові статті, що витлумачують лексичне значення слів *витрішкуватий, глянцюватий*.

*Словосполучення *сивувате волосся, кущуваті брови, блідуваті щоки, зморшкуваті руки, важкувата хода* увести до самостійно складеного висловлювання на тему “Найстарший у нашій сім’ї”. Висловлювання записати.

* Подані синонімічні ряди закінчити прикметниками із суфіксами *-уват (-юват)*.

1. Незграбний, неповороткий, вахлакуватий, зателепуватий, тюхтіюватий, ...
2. Нетямущий, безтолковий, придуркуватий, шелепуватий, ...
3. Лютий, роздратований, розгніваний, несамовитий, ...
4. Похмурий, понурий, відлюдкуватий, ...

Для довідок.

Вайлуватий. Пришелепуватий. Біснуватий. Вовкуватий.

* Переписати народні прислів’я, на місці крапок вставляючи потрібні слова із суфіксами *-уват, -юват*.

Якби не був ..., то не був би і багатий. Хоч мале, та й на печі холодно. Малий, та Трапилося, як ... курці зерня. Сильний, як віл, а ..., як кіт.

Для довідок.

Свинуватий. Вузлувате. Мерзлякувато. Зазнайкуватий. Підсліпуватий. Ледачкуватий.

* Навчальний диктант.

Чекали в одній господі старостів. Хазяїн покликав сусіда і каже:

”Що я буду говорити, ти все підтверджуй”.

- За донькою у віно я даю нивчину,- каже чоловік.
- То не малесенька нивка, а широченний лан! Ось тільки земля не родить, бо піскувата...
- Даю за дочкою воликів.
- То не дрібненькі воли, а здоровенні волища! Правда, підстаркуваті ...
- Ось тільки, люди добрі, на лиці в моєї доні манюсінька бородавочка...
- Та то гарне бородавище! Через нього майже не видно, що Галька ряба й лисувата... (Нар.творч., 78 сл.)

БУКВИ Ъ, Е, О, И В ПРИКМЕТНИКОВИХ СУФІКСАХ
-СЬК-, -ЕВ- (-ЄВ-), -ОВ-,
-ИН-, -ІН-, -ИЧН-, А ТАКОЖ У ПРИКМЕТНИКАХ НА -ЗЬКИЙ, -ЦЬКИЙ.

*Утворити словосполучення, перший іменник замінивши утвореним від нього прикметником.

Зразок: *поле, квіти – польові квіти.*

Дощ, день; служба, телефон; бій, друзі; алюміній, завод; кіш, отаман; марш, мелодія; борщ, каструля; лосось, ікра; термін, завдання; магнолія, сад; фланель, костюм; цибуля, приправа; квасоля, суп; груша, узвар; клей, фарба; плюш, порт'єра, корал, риф (кораловий); кораль, намисто (коралеве).

*Переписати прикметники, виділити префікси, пояснити їх написання. Позначити в словах наголос. Слова з подвійним наголосом підкреслити.

Марганцевий, кизилловий, сургучевий, гайовий, нульовий, лазуровий, ладановий, дійовий (дієвий), м'язовий, життєвий (життєвий), кущовий, млиновий, матчевий, ситцевий, крайовий, суттєвий, грошовий і грошевий.

*Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені букви.

Килим..вий, оранж..вий, меланж..вий, обряд..вий, обруч..вий, серц..вий, фольг..вий, лег..невий, млин..вий, спарж..вий, мигдал..вий, фарш..вий, спориш..вий, фініфт..вий, магні..вий, ківш..вий.

*Пояснювальний диктант.

Шовкова хустка, шовкова... Бувай, дівчино, здорова! (Б.Лепкий.) І день встає у палевій хустинці... (Л.Забашта.) Над нами хмари стали пурпурові, а сонце червоніло, наче мідь. (Д.Павличко.) В золотій смугавій шапці циган-вечір сходив з гір. (Олександр Олесь.) Напружилась і вирвалась до сонця троянда небувалої краси, троянда оксамитова, вишнева... (С.Литвин.) Після дощів смарагдова діброва. (Л.Костенко.) І краєвид околиць нехитрий п'є сонний плач дощової струни. (Г.Кочур.) На деревах білі перуки, і метуть снігові лютневі... (В.Качуровський.) Від морозу лопнув лід, і свіжа тріщина заграла про ти місяця павичевим пір'ям. (Григорій Тютюнник.)

*Від поданих слів утворити присвійні прикметники. Виділити в них суфікси. Які голосні в суфіксах чергуються?

Петро - ... шапка, ... плече, ... портфель.

Майстер - ... пісня, ... долото, ... інструмент.

Шевченко - ... поезія, ... слово, ... "Кобзар".

Кобзар - ... дума, ... серце, ... характер.

Олексій - ... мати, ... житло, ... дім.

* Розкрити значення кожного з фразеологізмів, пза потреби скориставшись словником. Пояснити написання прикметників, що входять до їх складу. 2-3 фразеологізми ввести до самостійно складених речень (усно).

Геркулесові стовпи. Авгієві стайні. Танталові муки. У рожевих фарбах. Шагренева шкіра. Ні за цапову душу. Мамаєве побоїще.

*Переписати словосполучення, позначити у прикметниках наголос, при потребі скориставшись словником. Пояснити написання прикметникових суфіксів.

Колонкове хутро; колонкове буріння. Лютнева струна; лютнева ніч.

*Словниковий диктант. У прикметниках виділити суфікси.

Пташиний, зміїний, орлиний, лебединий, Маріїн, Соломіїн, Софіїн, Надіїн.

*Утворити прикметники від поданих слів. Вказати звуки, що чергуються.

Ольга, Наталка, Лука, Одарка, Мелашка, свекруха, дочка, кішка, муха, сваха.

*Словниковий диктант. Пояснити написання прикметників із суфіксами *-ичн*, *-ічн*. З-поміж словосполучень вказати фразеологізми, розкрити їхнє значення.

Грамотичний розбір, фантастична повість, міфічний герой, гомеричний сміх, іронічний співрозмовник, скептичний сучасник, туристичний круїз, титанічна боротьба, гіпнотичний сон, готичний собор, циклопічна будова, трагічний випадок, оптимістична трагедія, педагогічна поема, алгебраїчна формула.

Для довідок.

Гомеричний сміх – нестримний, голосний регіт. Титанічна боротьба – боротьба велетенських сил. Циклопічна будова – величезна споруда. Оптимістична трагедія – гостра неоднозначна ситуація. Педагогічна поема – історія виховання когось.

* Від поданих іншомовних слів утворити прикметники з суфіксами –ичн-, -ічн-.

Історія, політика, географія, Арктика, атлетика, механіка, класика, ідилія, фізика, анархія, математика, археологія, академія, ортопедія, герой, проза, енциклопедія, біологія, гуморист, океан, утопія.

- Диктант із коментуванням.

I. Вже твій народ живе в космічній ері і менует круг Місяця веде... (Л.Забашта.) Зловісно, важко в небо виповзають, немов доісторичні птерозаври, похмурі надсучасні літаки (Б.Олійник). Ви багато знаєте, нівроку, але я вам чесно доведу, що бувають вальдшнепи щороку в Ботанічному київському саду (М.Рильський). Практичний вік в кібернетичному лементі тверезим пальцем тиче нам в лоби: “В природі є лиш білі й чорні лебеді!” Брежня, панове, є ще й голубі! (Б.Олійник).

II. Корова в багатьох архаїчних релігіях є символом достатку і благоденства (З підручн.). Цинічними вважаються вчинки, метою яких є наруга та глумління над моральними принципами, висміювання дорогих людям ідеалів, приниження людської гідності (Зі словн. етики). Життя зробило його прагматичним, дещо скептичним, водночас позбавило романтизму (В.Фольварочний.)

*До поданих прикметників дібрати слова з твірними основами. Які зміни приголосних відбулися при творенні?

Козацький, ризький, товариський.

*Переписати, на місці крапок уставляючи пропущену літеру, в дужках записуючи іменник, від якого утворено прикметник Пояснити правопис прикметників.

Зразок. *Турецький (турок) берег.*

Коза..ькі () забави, воз..ькі () береги, товари..ькі () змагання, стріле..ькі () пісні, францу..ька () кухня, кавка..ькі () традиції, Кременчу..ький () льотний коледж.

*Від поданих слів утворити прикметники. Виділити суфікси, пояснити чергування приголосних.

Молодець, турок, ткач, грек, кравець, католик, Прага, дрогобич, Кролевець, Запоріжжя, Нюрнберг, Лейпціг, Острог, Чортотлик, Калущ, Хрещатик, печеніг, Кодак, чернець, земляк.

* Перекласти українською мовою.

Французский, норвежский, чешский, греческий, товарищеский, волжский, запорожский.

*Пояснювальний диктант. Виділені прикметники розібрати як частини мови.

Нашої заслуги в тім не бачу, нашої не знаю в тім вини, що козацьку *бунтівливу* вдачу нам лишили предки з давнини. (В.Симоненко.) Цей гіркий невольницький плач до сліз зворушував. (О.Левицький.) По Чорному морю гуляють чайки, на місто *турецьке* пливуть козаки. (Б.Грінченко.) Одним одна лишилася мені ти, *мужицька* пісне, в котрій люд весь плаче. (І.Франко.) Цей голос ішов луною не тільки воронізькими левадами й садками, але й сам місяць ніби на нього відкугувався. (П.Куліш.) Вже місяць втік у верболози, і слід на кризі замело, і сонце на Чумацькім Возі поважно в'їхало в село. (О.Яровий.)

*Переписати, від поданих у дужках іменників утворюючи прикметники та ставлячи їх у потрібній формі. Обґрунтувати чергування приголосних звуків.

Військо (Запорожжя) поверта з походу, відчиняє Київ Золоті Ворота. (О.Кононенко.) То коні летять (Чортотлик), їх свистом жене Сагайдак. (А.Малишко). Рука (козак) сірого торкнула, і він розтанув з вершником у тьмі. (М.Рильський.) Він про (чумак) розповів нам долю. Ми слухали, заслухалося поле (О.Ющенко.) У декого і суд совісті – (товариш). (М.Левицький.) Водій дав мені свою (Єсентуки) адресу й домашній телефон. (В.Баранов.) (Одеса) спортсмени запевняють усіх, що в їхній Одесі є Чорне море. Давайте їм повіримо (Остап Вишня.)

*Переписати. До виділених прикметників дібрати слова з твірною основою, вказати спосіб творення. Підкреслити слова іншомовного походження, пояснити їх написання .

Понад чотириста літ тому у монастирі волинського містечка Пересопниця було завершено переклад Святого письма живою, розмовною українською мовою. *Пересопницька* Євангелія стала надбанням культури не тільки завдяки *перекладацькій* роботі. В ній з'явилося багато ілюстрацій, графічних мініатюр, тому книга стала ще й визначною *мистецькою* подією.

За М.Слабошпицьким.

* Пояснювальний диктант. У виділених словах вказати суфікси, пояснити їхнє написання.

Зчорнілим горем у степу проліг *Чумацький* шлях, що Чорним звався (Г.Кривда). Розкажи мені, сивий діду, про свої *парубоцькі* дні (Д.Загул). Цей голос ішов луною не тільки *воронізькими* левадами й садками, але й сам місяць ніби на нього відгукувався (П.Куліш). З віків далеких знову слава лине, *козацьку* славу стверджує земля... (А.Кульчицький). *Запорозькі* козаки прославилися безсмертними подвигами в боротьбі за віру, народність і вітчизну (Д. Яворницький). Поголос *людський*, наче світ, великий і, мов душа, безсмертний (М.Чайковський). В основу товариських стосунків завжди покладено спільність інтересів, взаємоповагу та довір'я. (Із словника етики). Не треба ні *паризьких* бруків, ні Праги вулиць прастарих... Все сняться материнські руки, стара солома рідних стріх. (Є.Маланюк).

* Від поданих слів утворити прикметники. Виділити в них префікси, пояснити вживання м'якого знака. Вказати приголосні, що чергуються при творенні прикметників.

Посередник, Хрещатик, Прага, Острог, печеніг, ткач, Чортомлик, Кодак, товариш, залісся, завод, студент.

ОДНА І ДВІ БУКВИ *Н* У ПРИКМЕТНИКАХ

* До кожного з поданих прикметників дібрати слово з твірною основою. Визначити спосіб творення, позначити словотворчий суфікс. Пояснити написання *н* та *нн*. Пояснити відмінність у значенні виділених слів.

Стінний, годинний, мільйонний, хлібний, вечірній, тонкорунний, приструнник, гречаний, шипшинний, мишиний, машинний, *калинник*, *калинняк*.

Для довідок.

Калинник – пиріг з малиною. *Калинняк* – зарості малини.

* Утворити прикметники від поданих слів. Пояснити подвоєння *н*.

Осінь, плин, рано, туман, закон, малина, зміна, спина, знамено, лимон, банан, телефон, магнітофон, дюжина, хвилина.

*Попереджувальний диктант.

Дими над полями, останні осінні дими... (М.Дубов). Курить, в'ється дух полинний (Л. Матусяк). Рання осінь листя золотить (Л. Костенко). Літо бабине, бабине літо... Серце чує осінню путь. (В.Сосюра). І шепоче з осокою невгомний очерет (С.Черкасенко). Розмови точилися щоденні (О.Іваненко). Сонце радісно вставало, сонну землю цілувало (А.Казка). І вогнище гуло, кипіло, як вулканне джерело (Д.Павличко). Годинник бідкався: "Здоров'я препогане. А що ж то скоїться, як цокать перестану?" (В.Симоненко). Та бризнув дзвінок телефонний у тиші, думки шмигнули навсебіч, як миші (В.Забаштанський). Бетонний дот в землі – неначе прищ. (Г.Іваненко).

*Від поданих слів за допомогою суфіксів утворити прикметники, що означають збільшену ознаку. Виділити суфікси, позначити місце наголосу.

Страшний, високий, здоровий, широкий, сильний, товстий.

*Пояснювальний диктант.

Кинулась хвиля страшenna, утлого човника міцно вхопила, кинула геть (Дніпрова Чайка). Козаки сідають. Сидять собі. В них жупани все кармазинові, і самі такі храбрєнні, вуса прездорові. (С.Руданський). А ліс - густий-густєнний, непролазний... (В.Винниченко). Сніговим шаром уквітчані віти дерев, а пеньки стоять із височєнними на них білими шапками (Остап Вишня). А з того зерна колоски довжелєнні знову добудє сила земна (Д.Павличко). І знову гірка розмова, і знову важєнні думи... (Д.Черєдничєнко).

*Прочитати прикметники з префіксом не-, дотримуючись вказаного наголосу. Що підкрєслюють наголошенє суфікси –анн-, -янн, -єнн-?

Невблаганний, нездоланний, неоцїненний, неказанний, нескїнченний, нездїйсненний, незлїченний.

*Ознайомитись із словниковими статтями. Витлумачені в них слова ввести до самостїєно складєних речєнь. Пояснити вживання в цих словах *н* та *нн*.

Скласти словникові статті, що витлумачують лексичне значення слів *нездоланий – нездоланий*.

НЕЗБАГНЕНИЙ – НЕЗБАГНЕННИЙ

Незбагнений. Якого не збагнули, не зрозуміли. *Жила в ньому незбагнена потреба самоутвердження.*

Незбагненний. Якого не можна збагнути, зрозуміти. *Незбагненна мудрість.*
Синоніми: надзвичайний, феноменальний.

НЕСКАЗАНИЙ – НЕСКАЗАНИЙ

Несказаний. Не виражений словами, невисловлений. *Несказані слова.*

Несказаний. Надзвичайний, невимовний. *Несказанне горе. Несказанна краса.*

Словник-довідник
з культури української мови

*Диктант із коментуванням.

Ой ти світоньку прекрасний, незнищений, непогасний! (В.Бровченко.)
Благословенне слово, що гартує! (Леся Українка). В мріях моїх нездійснених
завжди панує весна. В мріях моїх незбагнених лиха і зради нема! (С.Червін). І
зірок незліченні отари миготіли мені в саду. Диких орд незлічені навали
розтрощили пращури мої... (В.Симоненко). Моя печаль неподоланна в
безмежжі зим і чужини... (С.Черкасенко). І кликав до помсти кобзарський
нескорений спів... (Л.Забашта). Звичайно, неблаганний технічний прогрес
наклав свій відбиток і на околиці міста (О.Глушко.) І кожен атом і мікрон один
виконують закон і творять море, поле й твердь - неутомлену круговерть.
(М.Рильський).

*Вибірковий диктант. З речень релігійної тематики виписати застарілі
(старослов'янського походження) прикметники з подвоєнням н.

Благословенная в женах, святая праведная мати Святого Сина на землі
(Т.Шевченко). Блаженний муж, що йде на суд неправих і там за правду голос
свій підносить (І.Франко). Співай, душе моя, могутню пісню Богу, натхненний
зміст налий у мене, в форму вбогу... (Б.-І.Антонич). Очисти, о щедрій мій,
душі моєї рани – отверзи двері покаяння! (М.Філянський). Лякається, трясеться
Ірод окаяний... (Зореслав). Я розумію людські болі, серця їх зранені до тла, бо
й сам не раз благав у Бога спасенний дух Його тепла (Л.Малецький).

*Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені букви. Пояснити
написання виділених слів.

Не забувай поріг своєї неньки, священної землі не забувай! (А.Кульчицький). Здавна бл.зъке й *сокровенне* все там, аж терпне душа. Нач.бто й мама до мене стежною в сад поспіша (Д.Луценко). *Спасенний* буде той, в кім дух не гине удал.ні від прадідівських нив. Хто серце, мов окраєць України, в собі не зчерствів і не розкр..шив (В.Крикуненко). *Благословенна* щедрість! Все від неї, від щедрості думок, сердець і рук. (В.Симоненко). *Смиренна* людина свідомо пр..нижує власну г..дність пер..д Богом або пер..д обстав..нами ж..ття, вона пок..рна, готова підкоритися долі. (Із словн. етики).

*Навчальний диктант.

Блаженна Едінга

...Крізь міста і села бреде красуня. Далеко звідси незрівнянний Париж, далеко прекрасний Київ. У першому місті дівчина народилася, про друге багато чула. Родом з Києва французька королева. Це – її мати

Батько Едінги вирішив видати дочку заміж. Дівчина не любила нареченого. Король був неблаганним. Тоді вразлива Едінга втекла з дому...

Вона вірила, що в Києві її визнають за свою. Буде зцілювати киян від тяжких незбагнених недуг. Добре знає лікарське ремесло.

Шлях виявився неподоланим. Принцеса занедужала. Притулок їй дав мешканець німецького села поблизу Мюнхена. Королівні судилося лишитися тут.

Вона оселилася в малесенькій халупці. Багатьом полегшувала страждання, зцілювала хвороби.

Згодом католицька церква проголосила Едінгу блаженною. Цього наймення удостоювались особливі люди, чий земний шлях був суцільною добротою (За М Слабошпицьким, 115 сл.).

* Словниковий диктант.

Корінний, невпізнаний, невпізнаний, неспинний, недоторканий, незнищений, незнищений, негломонний, невинний, страшений, мерзенний, старанний, огнений, благословенний, неописаний, непримиренний, непростий, неспалений, незамінний, неповноцінний, нетлінний, бездоганний, прикордонний.

НАПИСАННЯ СКЛАДНИХ ПРИКМЕТНИКІВ РАЗОМ І ЧЕРЕЗ ДЕФІС

*Прочитати речення, визначити в них прикметники. Серед прикметників вказати складні, визначивши слова, від яких вони утворені.

Навколо мигтіли ниви, як празникові плахти чорнобривих молодичь. (М.Гоголь.) У задумі сонній синьоока даль. (Д.Фальківський.) Замовкло поле стоголосе в обіймах золотої мли. (М.Рильський.) Така вже надходить пора, що вистигла журавлина. На блідо-рожевих купинах – яскраво-червоний корал. (М.Доленго.) Вгорі латкою палає жовтогаряче небо вечора. (В.Винниченко.) Рослинництво є базовою галуззю сільськогосподарського виробництва України. (З підручн..)

*Від кожної пари слів утворити складний прикметник. Пояснити написання складних прикметників.

Високе чоло; золоті коси; сивий чуб; плавати водою; п'ять днів; сім років; три поверхи; мова і література; робітники і селяни; український і англійський; хліб і булка; пекти хліб; синій і жовтий; блакитний і золотий; ніжний голубий; темний пурпуровий.

*Словниковий диктант.

Сизокрилий, сивоволосий, народнопоетичний, життєдайний, тривідсотковий, тисячолітній, машинно-тракторний, українсько-японський, політико-економічний, всесвітньо-історичний, яскраво-зелений, темно-смагдовий, світло-салатовий, жовтогарячий, сніжно-білий, білосніжний.

*Вибірковий диктант. Виписати складні прикметники, пояснити їхнє написання.

Наступа копитом сухоребра осінь на поля сумні. (І.Драч.) Розгублю в дорозі дні золотокоші, як розгубить вітер листя у саду. (Д.Фальківський.) Червоні скелі папороть дрібна мережила чорно-зеленим листям. (М.Доленго.) А хмар темно-сірі смуги тягнулись на захід кудись. (Д.Загул.) На крутому березі Дніпра купчились густозелені шапки незайманих лісів. (Р.Іванченко.) Старовинним золотом засяяли жовтогарячі голівки звіробою. (С.Васильченко.) Чи знаєш тьмяне царство – світ мільйона див, зелено-чорну батьківщину восьминогів? (Б.-І.Антонич.) Повітряно-сухий спосіб накриття за допомогою хвої, паперу та плівки забезпечує надійне зберігання теплолюбних троянд узимку. (З довідн.) Найпотужніші м'ясо-молочні підприємства зосереджені в найбільших містах України. (З підручн.)

*Переписати, знімаючи риси. Пояснити написання складних прикметників через дефіс або разом. Пояснити вживання сполучних голосних *о, е*.

Вугле/збагачувальний, плодово/овочевий, історико/культурний, залізо/плавильний, боле/заспокійливий, столярно/механічний, історико/педагогічний, право/бережний, італійсько/французький, татарсько/турецький, воле/любний, ясно/блакитний, кисло/солодкий, чорно/білий, синьо/чорний, червоно/гарячий, західно/український, середньо/дунайський.

*Попереджувальний диктант.

Земля – арфа мільйоннострунна, арфа злотострунна. ...Земля – скрипка дрібнотонна, скрипка срібнодзвонна, земля – буря невгомона, буря всебурунна (Б.-І Антонич). Народе мій рідний! Твій стяг заповітний, він жовто-блакитний, він жовто-блакитний. (Людмила Барабаш). Шипшини кущ у мене під вікном цвіте блідо-рожевим скромним цвітом... (М.Рильський). Лихе слово вуста обпіка, як недопалок. Думка злочинна, як тліючий торф, поступово випалює душу. (В.Кузьмич.)

*Диктант із коментуванням.

Засновник Києво-Печерської лаври Преподобний Антоній походив із Любеча (О.Мельничук). Уся територія України характеризується сприятливими природно-кліматичними умовами. (З підручн.). Стебло молочаю великозубого – сіро-коричневе, пагони – яскраво-зелені, чотиригранні. Листки коричнево-зелені, суцвіття жовто-зелені. Цвіте у липні-вересні. (З довідн.). Бджільництво в Україні характеризується запилювально-медозбірною спеціалізацією. (З підручн.). Трускавець уславився всесвітньовідомими кальцієво-магнієвими та натрієво-кальцієвими водами. (З довідн.).

*Навчальний диктант.

Славнозвісний ватажок

За літописними джерелами, Іван Сірко був людиною релігійною, високоморальною. Він був безсрібником, аскетом, майже зовсім не вживав спиртного. Виняткова воєнна доблесть та мужність Сірка увійшли в легенду.

Не існує достовірних даних про участь Івана Сірка у селянсько-козацьких повстаннях XVII ст. Але достеменно відомо, що він брав участь у визвольній війні проти шляхетсько-польського панування.

Аж вісім разів обирався Іван Сірко кошовим Запорозької Січі. За підрахунками істориків, Сірко здійснив 55 походів проти турецько-татарських завойовників і жодного разу не зазнав поразки. Новознайдений джерела

дозволяють збільшити кількість морських та сухопутних походів Сірка (З підручн., 90 сл.).

НАПИСАННЯ ПРИЗВИЩ ПРИКМЕТНИКОВОЇ ФОРМИ

*Прочитати. Що вам відомо про названих людей? Указати у прізвищах суфікси, пояснити вживання м'якого знака.

Петро Калнишевський, Богдан Хмельницький, Михайло Грушевський, Соломія Крушельницька, Марія Заньковецька, Максим Рильський, Анатоль Петрицький, Тетяна Яблонська.

*Закінчити речення, дібравши потрібне прізвище з-поміж поданих у довідці. Виділити у прізвищах суфікси. Пояснити вживання м'якого знака.

Поєму “Енеїда” та п’єсу “Наталка Полтавка” створив Іван Тритомну “Історію запорозьких козаків” уклав Дмитро Повість “У неділю рано зілля копала” написала Ольга Майстрами пейзажів в українській літературі справедливо вважають Івана ... та Михайла Автором славетної пісні “Соловейко” є відомий драматург і актор Марко ...

Для довідок:

Іван Котляревський, Дмитро Яворницький, Ольга Кобилянська, Іван Нечуй-Левицький, Михайло Коцюбинський, Марко Кропивницький.

*Порівняти написання російських прізвищ двома мовами. Зробити висновок про передачу суфіксів –ев, -єєв прізвищ російського походження в українській мові.

Російською мовою	Українською мовою
Вересаев	Вересаєв
Гуляев	Гуляєв
Тимирязев	Тиміряєв
Менделеев	Менделєєв
Медведев	Медведєв
Андреев	Андрєєв

*Прочитати записані парами спільнокореневі українські та російські прізвища, в кожному з них виділити корінь. Простежити відповідність українського кореневого [і] російському [е].

Лісниченко – Лесков; Білоусенко – Белінський; Білодід – Дєдов; Ріпченко – Рєпін; Твердохліб – Твердохлебов, Сіренко – Серов.

*Подані російські прізвища записати українською мовою. Які буквосполучення відповідатимуть російському ё [йо] ?

Соловьєв, Воробьєва, Бугаєв, Муравьєв, Окаємова, Плєнкін, Бурєнкін, Семєнкін, Артємкін, Королєв, Новосєлов, Семєркін, Тєркін, Верєвкін, Алфєрова.

*Прізвища російських художників записати в українському перекладі за алфавітом.

Васи́лий Перов, Віктор Васнецов, Васи́лий Поленов, Григорій Мясоедов, Васи́лий Пукирев, Федор Васи́льєв, Фирс Журавлев, Илларион Прянишников, Михаи́л Нестеров, Илья́ Рєпін, Иван Крамско́й.

*Записати прізвища за алфавітом. Пояснити вживання м'якого знака та апострофа.

Третьяков, Рум'янцев, Ананьїн, Ільюшин, Прокоф'єв, .Юр'єв, Афанасьєв, Водоп'янов, Арсєньєв, Мар'їн, Дьяконов, Аляб'єв, Арєф'єв, Захар'їн, Григор'єв.

*Диктант із коментуванням.

Микола Дмитрієв є відомим ученим з фізичної географії України. Багато зробили для вітчизняної науки географи Петро Тутковський та Григорій Танфільєв. (Ф.Заставний.). У Сквирі лікар був на прізвище Ратаєв. (М.Рильський.) Січовики нарекли князя Потьомкіна Грицьком Нечесою за те, що він носив довговолосу перуку і рідко її розчісував. (В.Супруненко.)

ЧИСЛІВНИК

ЧИСЛІВНИК: ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ

*Прочитати. Вказати слова, які означають число, кількість або порядок предметів при лічбі. Поставити до цих слів питання. Якими частинами мови вони є?

Тарас Шевченко створив тридцять автопортретів. Кількість тільки записаних українських народних пісень складає двісті тисяч. Біблію перекладено на дві тисячі дев'яносто дві мови. День Незалежності України відзначають двадцять четвертого серпня. Конституцію України прийнято на п'ятій сесії Верховної Ради двадцять восьмого червня тисяча дев'ятсот дев'яносто шостого року.

*Вибірковий диктант. Виписати числівники. До кожного з них поставити питання.

Військо Запорозької Січі часом сплутують з реєстровим козацьким військом. Напередодні повстання під проводом Хмельницького ця створена польським королем з найманців армія мала шість полків. В кожному полку було по одній тисячі козаків.

Військо ж Запорозької Січі традиційно складалося з тридцяти восьми куренів. На початку повстання це військо нараховувало вісім тисяч козаків.

Під час повстання на Січі один з полків реєстрового війська перейшов на бік Хмельницького. Інші п'ять полків перейшли до нього під час битви на Жовтих Водах .

Повстання проти польської шляхти під проводом Богдана Хмельницького розпочалося тисяча шістсот сорок восьмого року

З книги “Як козаки воювали”.

* Прочитати прислів'я та загадки. Вказати, якими частинами мови є виділені слова. Назвати всі вжиті в реченнях числівники.

Весела думка – *половина* здоров'я. Де *одинець* – хазяйству кінець, де синів сім – щастя усім. Хоч *ох*, та *удвох*. У чому *двоє* їжа? (У яйці.) *Двоє* купаються, а третій дивується. (Відра й коро мисло.) Хто боїться, в того в очах *двоїть*ся. Два пани наділи одні штани. (Ножиці.) Чи пан, чи пропав – *двічі* не вмирати.

Народна творчість.

* З-поміж поданих слів виписати тільки числівники. Пояснити, як відрізнити числівники від інших частин мови.

П'ять, п'ятірка, п'ятеро, одна п'ята, уп'яте, п'ятірна, сотня, сто, сотий, усоте, одна сота, половина, одна друга, подвійний, переполови нений, по-друге, другий, двоє, двійко, двічі, двійка, два.

*Переписати речення, вказати в них числівники. З'ясувати синтаксичну роль кожного з числівників

До суду хваляться двоє, а після суду радіє один (Нар. творч.). Два рази по вісім – буде шістнадцять. Коли зійдеться три українці, то це вже хор. (М.Рильський.) Зажурилась моя парта, третя парта од вікна (Б.Олійник). Краще десятьом дати, як в одного просити (Нар.творч.). За двадцять кроків од хати росла груша (І.Нечуй-Левицький).

*Навчальний диктант. Числівники підкреслити. До кожного з них постави ти питання, з'ясувати, що він означає.

Нестор прийшов до Печерського монастиря сімнадцятилітнім. У лаврі він провів сорок один рік і помер на п'ятдесят восьмому році. Земне життя преподобний залишив дев'ятого листопада. Цього дня православна церква вшановує пам'ять великого літописця.

До написання літописного зводу Нестор узявся тисяча сто десятого року. Вершину свого творіння він назвав "Повість минулих літ" (3 календ., 53 сл.).

ЧИСЛІВНИКИ КІЛЬКІСНІ (НА ПОЗНАЧЕННЯ ЦІЛИХ ЧИСЕЛ, ДРОБОВІ ТА ЗБІРНІ) І ПОРЯДКОВІ

*Розкрити зачення поданих фразеологізмів. Вказати в них числівники. Які з числівників є кількісними, які – порядковими? Розповісти про кількісні та порядкові числівники.

Два чоботи пара. Сім мішків гречаної вовни. Не мати дев'ятої клепки. На сьомому небі. На всі чотири боки.

*Від поданих чисел утворити кількісні та порядкові числівники. Записати їх. Ввести до самостійно складених речень (усно).

10, 21, 35, 109.

*Подані сполучення записати словами. Вказати числівники кількісні та порядкові. Де можливо, від поданих сполучень утворити складні іменники та

складні прикметники (усно). Пояснити, як відрізнити числівники від інших частин мови.

100 років, 5-й день, 45 хвилин, 100-й метр.

*Переписати. Підкреслити числівники, вказати відмінок кожного. З-поміж кількісних числівників вказати числівники на позначення цілих чисел, дробові та збірні

Сім год у Крим по сіль ходив, а сім год до Дону... (Я.Щоголев). На одній Марушці семеро кожушків. Сімсот воріт, та один вихід (Ятір). Двоє третього не чекають. І сам не дам, і другому не дам (Нар.творч.). Двійко журавликів дивилися з рушника перечулено й ніжно (В.Яворівський). Ось летить зграя чирят. Їх дванадцятро (Остап Вишня.) Хоч запаси води на Землі величезні, на прісну воду припадає лише два й одна друга відсотка (П.Кравчук).

*Розподільний диктант. Кількісні числівники, що означають цілі числа, дробові та збірні, записати в три колонки.

Двадцять п'ять, п'ять восьмих, восьмеро, вісімнадцять десятих, троє, сто, сорок дев'ять, дев'ятеро, три дев'ятих, одинадцятро, одна одинадцята, вісімдесят.

*Переписати народні загадки, на місці крапок вставляючи числівники, де це можливо, збірні.

Стоїть дуб, на нім ... гілок, на кожній гілці по ... гнізда, в кожному гнізді – по ... пташенят (Рік, місяці, тижні, дні). Носять мене ..., показують ..., ... в мене слуха, а я всіх везу (Кінь). ...ніг, ...голови, ... хвіст, ...ока, ...носів (Вершник на коні). Сам чорен, та не ворон, є ... роги, та не бик, ...ніг, та без копит (Жук). Під .. бриликом ... козаків (Стіл). У ... матерів – по ... синів (Руки й пальці).

Народна творчість.

*Від поданих чисел утворити збірні числівники. Два-три з них увести до самостійно складених речень.

9, 10, 11, 18, 20, 30.

*Сполучення з кількісними числівниками замінити (де це можливо) на конструкції з відповідними збірними числівниками. Утворені конструкції записати. Пояснити, де така зміна неможлива і чому.

Шість друзів, дві школи, дві руки, три зошити, чотири авторучки, дванадцять книг, десять однокласників, сорок школярів, п'ятдесят спортсменів, сімнадцять років, п'ятнадцять танцюристів.

*Подані числа записати словами.

0, 58 ц; 0,8 км; 0, 25 т; 0, 14 га; 1,9 см; 10 ½ м; 4/12 см

*Переписати, числа передаючи словами.

На частку України припадає 5,7% площі Європи, 0,44% заселеної площі Землі. Розмір території України – 603,7 тис. км (За Ф.Заставним). Середній річний стік Дніпра становить 53,5 км, річний стік Дністра – 8,7 км, Південного Бугу – 3,4 км (З підручн.) .Мінеральні лікувальні води типу “Нафтуся” мають від 0,01 до 0,03 г/л органічних речовин (З довідн.).

*Записати тільки ті речення, що вміщують порядкові числівники. Порядкові числівники підкреслити, поставити до них питання, визначити рід, відмінок.

Дивлячись на хліб, людина в сім раз правдивіша стає (І.Драч). Аж семеро внуків у баби Христини, а баба сумує: «Немає родини!» (М.Пригара.) Хто хоче сягнути до сьомого неба, трудитись повинен до сьомого поту (Л.Дмитерко). Наговорив вісімнадцять пасок (Нар.творч.). ...Гарбою за покорою волів рипіло вісімнадцяте століття (Б.Олійник). Де двом любо, третьому місця нема. Заблудився між трьох дубів (Нар.творч.) Сьогодні зозуля у лузі широкім мені накувала аж тисячу років (Є.Гуцало.)

ЧИСЛІВНИКИ ПРОСТІ Й СКЛАДЕНІ

*Прочитати загадки, відгадати їх. Вказати вжиті в загадках числівники. Які з них складаються з одного слова, які – з двох і більше слів?

Три ноги, два вуха, а шостий живіт. Тридцять два білих брати сидять у темній в'язниці. Один батько дев'ятсот сорок синів має, всім шапки справляє, а собі не має. Котиться клубочок, зовсім без ниточок, замість ниточок – триста голочок.

Народна творчість.

Відгадки:

Самовар. Зуби. Дуб і жолуді. Їжак.

*Розподільний диктант. Числівники прості та складені записати у дві колонки.

Двадцять, тридцять п'ять, сорок восьмий, сто п'ятдесят дев'ять, сімнадцятий, десять, дев'яносто два, шістнадцять, тисяча сімсот п'ятнадцятий.

*Диктант із коментуванням. Числівники підкреслити, вказати прості та складені.

Назад тому за двісті літ гора миленько зеленіла... (С.Руданський). Цей дуб розлогий над ставком, йому не менш, як триста! (О.Корж). То до чого нам бажати літ прожити вісімсот, коли ми їх марно тратим, розкидаєм, як пісок? (Г.Сковорода). Триста коней з дому з Гунею втікало; три тисячі до Богдана у Січ прибувало (П.Куліш). У Шевченковому "Кобзарі" слово "калина" вжите 360 разів! (З журналу.) Сорок літ і триста падали з нас бризки... Триста літ і сорок розпинав нас ворог (О.Гижа). По сьогодні в Софійському університеті зберігається бібліотека українського вченого Михайла Драгоманова. Вона складає чотири тисячі триста п'ятдесят книжок (З календ.) Дослідник терпить сотні раз поразки, але зневірі місця не дає. І ось в п'ятсотий раз чарівна казка в реторті дійсністю стає (Ю.Клен). І місто встає осіянне, в якому співати я звик. Мені тридцять вісім? Омана! Мені вісімнадцятий рік! (В.Сосюра). За сто століть зустрінемося і ми на золотій, на скіфській пекторалі! (Д.Кремінь).

* Переписати, вставляючи пропущені букви. Числа записати словами. Вказати числівники прості й складені.

Вода ро..поділена на 3..млн нерівномірно. Найменша кількість води на душу населен..я пр..падає у Європі. Тут ж..ве близько 20 ві..сотків населен..я з..мної кулі, а водні запаси складають ус..го 7 процентів світових ресурсів.

Найбільша ріка України – Дніпро. Довжина Славуті – 2 285 км. Інші в..ликі річки України: Півден..ий Буг (792 км), Дністер (1362 км), Дунай (2850 км, з яких у межах України – 164 км)

З підручника.

ВІДМІНЮВАННЯ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ. БУКВА Ь НА КІНЦІ ЧИСЛІВНИКІВ ТА ПЕРЕД ЗАКІНЧЕННЯМ У НЕПРЯМИХ ВІДМІНКАХ

* Прочитати прислів'я та загадки. Визначити відмінок числівників *один, одна*. Усно провідмінити: *одне (одно) серце*.

І. *Один* цвіт не робить вінка. За *одного* вченого десять невчених дають. Розумного пошли – *одне* слово скажи, *одному* дурному сто слів скажеш і сам за ним підеш. За двома зайцями поженешся – не спіймаєш ні *одного*. *Одним*

пальцем голки не вдержиш. Сімсот соколят *на одному* брилі сплять (Соняшник.)

II. Головата, дженжуриста, сорочок наділа триста, а нога – *одна* (Капуста). З *однієї* діжі маєш два тіста (Яйце). Не сама я жала, найняла Данила, дала йому *одну* гривню та й ще завинила. *Одній* голові дві шапки ні до чого. Мати *однією* рукою б'є, а другою гладить. Стоїть при дорозі *на одній* нозі, хто її зрушить – плакати мусить (Кропива).

Народна творчість.

*Провідміняти (усно): *два школяра, дві учениці, два плеча.*

*Переписати загадки, ставлячи числівники в потрібній формі. Визначити відмінки числівників. Загадки відгадати.

Під (один) ковпаком сімсот козаків. Хто вранці ходить на (чотири) ногах, вдень на (дві), а ввечері на (три)? (Три) зубами сіно їсть. Одне “зараз” краще (три) “потім”. З (чотири) ногами, (чотири) рогами, душі не має, а душу носить. Загородив дід хлівець для (п'ять) овець. Одне рядно (сім) бабів тягло. Що за птах, що на (вісім) ногах? Сиділа старуха в (дев'ять) кожухах, хто побаче, той заплаче. Летів птах на (дванадцять) ногах та одне яйце зніс.

Народна творчість.

Відгадки.

Мак. Людина. Вила. Колиска. Рукавиця. Небо і хмари. Павук. Цибуля. Рік.

* Провідміняти (усно): *три дні, чотири роки, п'ять книг, шість оповідань.*

*Переписати, замінюючи цифри відповідними числівниками

(6) хлоп'ят, (7) дівчаткам, у (8) автомобілях, (9) книгами, протягом (10) днів, (16) учнями, (18) однокласникам.

*Провідміняти: *п'ятдесят зошитів (учнів), п'ятсот книг (школярів), сімдесят днів (робітників), сімсот років (шахтарів).*

*Переписати, поставивши числівники в потрібній формі.

Кінь може жити до (шістдесят) літ, тривалість життя бегемота й тигра – до (п'ятдесят), зубра й лева – до (тридцять п'ять). Слони живуть до (вісімдесят п'ять) років. Страуси живуть від (тридцять) до (сімдесят) років.

*Провідміняти: *сорок птахів, дев'яносто орлів, сто грифів.*

*Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені букви. Числівники поставити в потрібній формі, визначити відмінок кожного.

Сідай живо на коня: ще (сто) миль махнем до дня (С.Руданський). На (сто) возах в..сна пр..їде, мов луки, вигнуться см..чки (Б.-І.Антонич). Вчорашнього дня (сто) кіньми не дож..неш. Крикне віл – чути за (сто) горами, за (сто) городами. Мовчить, а (сто) дурнів навчить. Краще мати більше (сто) ворогів, ніж одного зрадливого приятеля (Нар.творч.).

*Попереджувальний диктант. Числівники підкреслити, визначити їх відмінки.

За шкалою розумового розвитку, яку запропонували швейцарські вчені, перше місце в природі посідає людина. Вона має до двохсот чотирнадцяти балів. Дельфін наділений приблизно ста дев'яноста п'ятьма балами. На третьому місці – слон. Він має до ста п'ятдесяти балів. Мавпа - до шістдесяти трьох. Зебра – до сорока двох, жирафа – до тридцяти восьми, лисиця – до двадцяти восьми балів. Найтупішим визнали бегемота, який набирає усього вісімнадцять очок

За В. Мезенцевим.

* Переписати, цифри замінюючи відповідними словами. Визначити відмінки числівників.

I. Коршуни та грифи живуть більше 100 років. До 100 літ доживають стерв'ятники. До 80 можуть жити беркути, кондори, дикі гуси. А от качка живе до 40 років. Найдовша тривалість життя – у соколів. Вони доживають до 160 – 170 літ. Папуга в неволі може жити до 135.

З географічного календаря.

II. Орел здатний розвивати швидкість до 190 кілометрів на годину. Лебідь – до 90. До речі, лебідь – найбільшій літаючий птах у Європі. Довжина його тіла сягає 180 сантиметрів

З географічного календаря.

III. Після 400 метрів від поверхні води в океані панує вічний морок. Хоч рубежі проникнення світла не скрізь однакові. Наприклад, у Саргасовому морі 1 % світла поглинається глибиною до 150 метрів. Тут повна темрява панує лише глибше 600 метрів. Середня глибина всіх океанів близько 3800 метрів

За І.Акімушкіним.

* Провідміняти: *п'ять десятих метра, дві п'ятих відстані.*

* Провідміняти словосполучення *півтори гривні, півтораєста робітників.*

* Провідміняти: *двоє рук, дванадцятєро учнів.*

*Переписати, розкриваючи дужки. Поставити словосполучення у формах Р., Д.,О. та М. відмінків

Семеро (козенята), восьмеро (каченята), трое (вікна), четверо (двері).

* Словниковий диктант. Пояснити вживання та невживання м'якого знака.

П'ять, п'ятьома, п'ятнадцять, п'ятдесят, п'ятдесятьома, п'ятсот, п'ятьмастами, п'ятнадцятьох, сім, вісім, десять, шістьма, шістдесят, шістсот, шістдесятьом, шістдесятьох, сімдесятьом.

* Диктант із коментуванням.

Довжина язика в мурахоїда досягає шістдесяти сантиметрів. Своє єдине яйце альбатрос висиджує протягом вісімдесятьох днів. Довжина кроку страуса від чотирьох до п'яти метрів. Він може розвивати швидкість до п'ятдесяти кілометрів на годину. Подекуди швидкість бігу цього птаха перевищує сімдесят кілометрів на годину. Курка пробігає за годину чотирнадцять кілометрів. Анаконда виростає до одинадцяти метрів сорока трьох сантиметрів.
З географічного календаря.

**ВІДМІНЮВАННЯ ПОРЯДКОВИХ ЧИСЛІВНИКІВ.
РОЗДІЛЬНЕ НАПИСАННЯ СКЛАДЕНИХ ЧИСЛІВНИКІВ.
НАПИСАННЯ РАЗОМ ПОРЯДКОВИХ ЧИСЛІВНИКІВ З –ТИСЯЧНИЙ**

*Прочитати. Вказати числівники, з'ясувати, до кількісних чи порядкових вони належать. Свою думку обґрунтувати. Визначити відмінки числівників.

Прагнення народу України до повної незалежності переконливо засвідчив референдум першого грудня тисяча дев'ятсот дев'яносто першого року.
Ф.Заставний.

*Виписати словосполучення з порядковими числівниками. Як узгоджу ються порядкові числівники з іменниками? Визначити рід, число, відмінок числівників.

Носиться, як курка з першим яйцем. Нашим очам не перший базар – гірше було, та перелупали. Перші коти кидають за плоти. Той же Савка, та на других санках. Ой немає козаченька, - поїхав за Десну; рости, рости, дівчинонько, на другу весну! Та вже третій вечір, як дівчину бачив; ходжу коло хати, її не видати. Жила вдова на Подолі, та не мала щастя й долі. Вісім синів вона мала, а дев'яту дочку Галю. За дев'ятими ворітьми гавкнеш. Пам'ятаю, як нині, що торік десятий понеділок був у п'ятницю.

Народна творчість.

*Переписати, поставивши числівники в потрібній формі. Визначити відмінок кожного.

(Перший) брата всі бачать, але не чують, а (другий) всі чують, але не бачать (Блискавка та грім.) Чотири брати горбаті за (п'ятий) братом хвостатим. (Колеса у возі й кінь) Плету хлівець на п'ятеро овець, а на (п'ята) окремо. (Рукавиця.) Чотири дні спимо, а (п'ятий) дня відпочиваєм. Два костури, два лопухи, чотири ходори під (дев'ятий) Матвієм. (Корова.) Не здужає (третій) хліба з'їсти. Пошли дурного, за ним (другий), а сам (третій) іди

Народна творчість.

*Провідміняти словосполучення: *шостий клас, шоста група, шосте помешкання, п'ятсот п'ятдесят п'ятий учасник.*

*Розподільний диктант. Порядкові числівники та складні прикметники записати в дві колонки. Порядкові числівники поставити у формі Р. та О. відмінка (усно).

Дев'яносторічний, дев'яностий, дев'яносто п'ятий, дев'яностоденний, чотиридобовий, чотиреста тридцять сьомий, чотиритисячний, чоти рьохмільйонний.

*Серед поданих словосполучень вибрати такі, що вміщують порядкові числівники. Вибрані словосполучення ввести до самостійно складених речень.

П'ятсот тонн, десятеро школярів, сьома година ранку, сто будинків, сто двадцятий будинок, троє вікон, третє вікно праворуч, дві третини гектара, стотисячне військо, стотисячний мешканець міста.

*Переписати, від записаних цифрами чисел утворивши порядкові числівники. Визначити відмінок кожного.

На 725-му кілометрі від гирла Дніпра на правобережній горі височить старовинний Канів. 22-го травня 1861-го року на Чернечій горі під Каневом знайшов свій останній земний спочинок Тарас Шевченко. Тимчасовий пам'ятник Кобзареві (чавунний бюст) було встановлено на могилі у 1923-му році. На честь 125-их роковин від дня народження поета (1939-го року) в Каневі було споруджено бронзовий монумент М. Манізера.

З календаря.

*Переписати. Вказати числівники, пояснити їх написання.

Двотисячний рік – знаменна віха в історії християнства (З газ.). Шлях через Дніпрові пороги вимірювався шістьма тисячами кроків. Після шеститисячного кроку перед човнами відкривалося чистоводдя, серед якого вигрівався на сонці острів Хортиця (З календ.). Повстання проти польської шляхти Богдан Хмельницький розпочав на чолі восьмитисячного Запорозького Війська, яке вибрало його своїм гетьманом (З книги “Як козаки воювали”). 1792 року тринадцятитисячне козацьке військо з Нової Січі, що була заснована біля Бузького лиману, для охорони кордонів Російської держави було переселене урядом на Кубань (З підручн.).

*Диктант-переклад.

Одиннадцатый, шестнадцатый, шестьсотый, семидесятый, шестидесятники, восемьдесят, пятьдесят восемь, восемьсот, сорок девятый, двухтысячный, трехтысячный, трехмиллионный.

*Пояснювальний диктант. Порядкові числівники підкреслити, 2-3 з них розібрати як частини мови.

І хочеться часом в двадцятому віці забитись в печеру і няньчить вогонь (Л. Костенко). Мовби всіх людей за ґрати вік двадцятий посадив... У селі моєму атом дідом згорбленим ходив (М.Дубович). У двадцятім з підтексту вивчають анкету (Б.Олійник). Четвертий блок – мов ядерний мозоль... (Галина Шанько). Двадцять шостого квітня... Це траурна дата, не забудуть ні Прип'ять її, ні Чорнобиль... (Л.Бурдейка).

*Переписати, числа записуючи словами. Числівники підкреслити. Вказані вчителем числівники розібрати як частини мови.

Кривавим рубцем закарбувався в історичній пам'яті українців 1933 рік. Це рік всенародного штучного голодомору, одного з найжахливіших злочинів ХХ століття. Скільки наших співвітчизників умерло того року нелюдською

смертю? Кількість називається моторошна: від 7 до 9 мільйонів. З самого тільки сільсько го населення України, що складало 20-25 мільйонів, було знищено 5 мільйонів, тобто майже одна п'ята (3 журн.). У білій гарячці горять мізки хворі: 12 мільйонів українців іде, убитих без пострілу в голодоморі (М.Якубівський).

ЗАЙМЕННИК
ЗАЙМЕННИК: ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ,
МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ
РОЗРЯДИ ЗАЙМЕННИКІВ (ОЗНАЙОМЛЕННЯ)

*Прочитати. Пояснити, на що вказують виділені слова. Яке з виділе них слів служить для з'єднання простих речень у складне? Постави ти до кожного з виділених слів питання.

І виріс я на чужині, і сивію в чужому краї... (Т.Шевченко). *Його* весна довіку не зів'яне, *його* "Кобзар" нікому не спалить (М.Рильський). І я вже не знаю, як сталось, що *всі* заспівали *ту* думу народу, Тарасів дзвінкий "Заповіт"... (Л.Забашта). Добре жить *тому*, *чия* душа і дума добро навчилися любить (Т.Шевченко).

*Переписати. Займенники підкреслити, поставити до кожного з них питання. На що вказують займенники? Визначити, до якого роз ряду належить кожен з них. Виначити їх рід, число, відмінок.

Де ще косовиця, а ми вже сіно возимо! Ото ткач: нитка рветься, а він в плач! Де вже нашому теляті вовка впіймати. Всякому овочеві свій час. Із'їв, як за себе кинув. Стільки в небі зірочок, скільки в полі копичок. Не роби комусь, що тобі не миле. Яка совість, така й честь. Хіба в світі одна вода, можна й абиде напиться. Ніщо в світі не пропада даремно.

Народна творчість.

*Переписати. Підкреслити члени речення. З'ясувати синтаксичну роль займенників.

Всяка травичка на своєму корені росте. Щастя знає, кого шукає. То лиш курка від себе гребе. Син мій, а розум в нього свій. Милується сам собою, як чорт писанкою. У нього стільки правди, як у решеті води.

Народна творчість.

*Розкрити значення кожного з фразеологізмів. Вказати у фразеологізмах займенники, визначити, до якого розряду за значенням належить кожен з них. Фразеологізми увести до самостійно складених речень (усно).

Узяти себе в руки. За всяку ціну. Сам на сам. Не своїм голосом

* Навчальний диктант. Підкреслити займенники, визначити їх розряди.

Під ногами лагідно потріскував лід. Олесь почав розглядати дно. Воно тьмарилось. Пряли тоненькими ніжками якісь жучки. І ввижаєть ся Олегові маленька хатка, а в ній він біля віконця сидить. Ніхто його тут не займе. Ось карасик пливе. Олесь цап його за пірце: ”Добрідень, дядьку! Як ви поживаєте?”

Раптом поміж кущами промайнула чорна блискавиця і замерла довгастою плямою. Олесь підійшов, пригледівся і застогнав від подиву. Щука! В зубах у неї тремтіла пліточка.

- Пусти! – видихнув Олесь і ляпнув долонею по льоду. Щука не поворухнулась. Хлопець підхопився і став гатить підбором в те місце, де вона стояла, аж поки не хрокнула вода (За Григором Тютюнником, 98 сл.).

ОСОБОВІ ТА ЗВОРОТНИЙ ЗАЙМЕННИКИ, ЇХНЕ ВІДМІНЮВАННЯ. Н В ОСОБОВИХ ЗАЙМЕННИКАХ 3-ї ОСОБИ ПІСЛЯ ПРИЙМЕННИКІВ

*Прочитати. Вказати займенники, визначити, до якого розряду вони належать. Чи можна з окремо узятих речень зрозуміти, кого називають виділені займенники?

Маю я синівське горде право з матір'ю побути на самоті. Ми – не безліч стандартних “я”, а безліч всесвітів різних. Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу, виростуть з тобою приспані тривоги. Ви усі розумні і відверті... Він мовчки впав. Отерпли зорі строгі... Справді, зараз *вона* щаслива, тільки щастя яке важке!.. Але в штормову годину, як море бурунить гнів, потрібна зайва краплина, щоб вийшло воно з берегів. *Вони* пливли у ніч, як манекени...

З творів В.Симоненка.

*Вибірковий диктант. Виписати особові займенники. Визначити особу, число, відмінок кожного з них.

Перш ти мене підвези, а потім я на тобі поїду. На тобі, небоже, що мені негоже. Про мене, Семене, хай усі коло мене, аби я зверху. Який на тебе гедзь

напав? Ти йому про діло, а він тобі про козу білу. Ти їй про Тараса, а вона тобі про півторака. Баба вловила, у міх вложила, а воно – пурх!

Народна творчість.

*Переписати, поставивши особові займенники в потрібній формі. Коли в непрямих відмінках займенників 3-ої особи з’являється **Н**?

Ти (він) борони від собак, а він (ти) покаже кулак. Риба ще в річці, а він до (вона) петрушку крише. Ти (він) “стрижене”, він (ти) “голене”. Говорити до (він) – як горохом об стіну. Сердиться, ніби (він) пес ковбасу з’їв. З (він) користі – як з чорта смальцю. Про (він) вже й сови гудуть.

Народна творчість.

*Переписати, вибираючи з дужок потрібний прийменник. Свій вибір обґрунтувати.

(З,зі) мною говорять могили устами колишніх людей... (В.Симоненко). Сяє (над, наді) мною високо-високо неба глибина (В. Сосюра). Грай ти, коню, (під, піді) мною, розбий швидше тугу мою! Ой ти, орле сизокрилий, мій ти брате рідномилый, не літай ти (над, наді) мною, неси неньці вістку мою.

Народна творчість.

*Розкрити значення фразеологізмів. До якого розряду належить вжитий у них займенник? Ввести фразеологізми до самостійно складених речень (усно).

Сам по собі. Володіти собою. Не по собі.

*Пояснювальний диктант. Вказати займенники. Підкреслити зворотний займенник, визначити в кожному з речень його відмінок.

Ой скинув чумак з себе червоний каптан: “Воли ж мої половії, хто ваш буде пан?” Узяв собі царівночку – в чистім полі могилочку. Сам себе раз на рік любить. Їхали козаки із Дону додому, підманули Галю, узяли з собою. Нема серпа від себе, а все до себе. Хто пізно ходить, той сам собі шкодить. Учора була суботонька, сьогодні неділя, а на собі наймит має сорочку не білу

Народна творчість.

*Навчальний диктант. Підкреслити займенники, визначити, до якого розряду кожен з них належить.

Ми обминаємо липовий шлях і опиняємось у долині. Нас оточує воркування струмків. Вони заклопотано поспішають собі до ставків, до левад, у долину, де в'юниться річечка. Вона ще спить собі, а струм ки вже б'ють у бубни і витан цьовують на її кризі.

Недалеко тріснула крига.

-Чуєш? – таємниче питає Петро.

-Чую.

-Це щука хвостом лід розбиває. Бува, як махне, так і виб'є ополонку, а з неї отакенне хвостище прогляне.. Іноді рибалка й вихоплює щуку за хвіст до себе на берег (За М.Стельмахом, 77 сл.).

ПИТАЛЬНІ ТА ВІДНОСНІ ЗАЙМЕННИКИ, ЇХ ВІДМІНЮВАННЯ

*Прочитати. З'ясувати роль виділених слів. Якими частинами мови вони є? Визначити, до якого розряду належать виділені займенники.

Хто ваш народ? *Яка* у нього доля? (В.Симоненко). *Хто* щиро поважа родину, свій рідний край, тому не всюди рай... (Л.Глібов). Безсмертя достоїн лиш той на землі, *хто* любить свою батьківщину. (В.Сосюра). *Хто* може випити Дніпро, *хто* властен виплескати море?.. (М.Рильський). Та держава є дійсно великою, *яка* дбає про всіх своїх громадян.

*Усно провідмінити словосполучення *який рік; чий брат; котра година; скільки книжок*.

*Переписати. Вказати займенники питальні та відносні. Пояснити, як їх розрізнити. Вказати в реченнях займенники, що належать до інших розрядів.

Хто б старого коня та не проміняв би на молодого? Хто має розум, має і слово. Що то за край, де панує чужий звичай? Що край, то інший звичай. Який син не схожий на батька? Яке дерево – такий клин, який батько – такий син

Народна творчість.

*Скласти й записати речення, у яких займенники *який, скільки, чий* виступали б то як питальні, то як відносні.

*Переписати, на місці крапок вставляючи потрібні займенники. До якого розряду слід кожен з них віднести?

Ой ... в лузі озовися! Ой ... росте без коріння? А ... біжить без повода? А ... росте та без цвіту? Ой ... то кінь стоїть, ... сива гривонька? Переможе не той, ... сила, а той, ... правда. Ой ... то хата не заметеная, ой ... то дівчина не заплетеная?

Народна творчість.

Для довідок.

Хто. Що. Що. Що. Чий, що. Чия, чия. Чия, чия.

**НЕОЗНАЧЕНІ І ЗАПЕРЕЧНІ ЗАЙМЕННИКИ,
ЇХ УТВОРЕННЯ І ВІДМІНЮВАННЯ.
ДЕФІС У НЕОЗНАЧЕНИХ ЗАЙМЕННИКАХ. НІ В ЗАПЕРЕЧНИХ
ЗАЙМЕННИКАХ**

*Прочитати. З'ясувати, до яких розрядів належать виділені займенники. Від яких займенників і як саме утворені займенники неозначені й заперечні?

Добрий розум робить легким *будь-який* спосіб життя. Без ядра горіх *ніщо*, як і людина без серця. (Г.Сковорода.) Бджола дасть мед. А ледар джміль *нічого* – ні меду, ні доробку *будь-якого*. (Л.Дмитерко.) З нас кожен місце своє має, і на роботу єсть свій час. Нехай же рук не опускає ніколи і *ніхто* із нас. (Б.Лепкий.) Заграйте *що-небудь*, як ваша ласка. (Леся Українка.)

* Утворити якнайбільше неозначених та заперечних займенників від питальних *хто, який, котрий, чий*. Пояснити написання утворених слів.

*Розподільний диктант. Займенники, що пишуться через дефіс і разом, записати в дві колонки.

Будь-хто, хто-небудь, хтось, дехто, казна-ким, бозна-хто, абихто.

*Словниковий диктант.

Ніхто, ні до кого, ні перед ким, ніщо, ні за ким, нічий, ніякий, ні до кого, ні в кому, нікому, ніскільки.

*Переписати, розкриваючи дужки.

1.Зійшлись... (Ні)хто (ні)чого не сказав... І Вовчик старшиною став.
2.Перекотиполе чує і далі мандрує. (Ні) на (кого) не вважає, усім одмовляє... 3. Мірошник мав хороший млин. В хазяйстві не (аби)що він... 4.Ох, трудно в світі жити стало! Пора і нам приду мати що(сь)... 5. Під дубом у гаю жила

гадюка, непросипуща злока. Усе , було, сичить-сичить, щоб кого(небудь) укусить. 6.А як торбинка спорожнилась – де в біса й слава тая ділась... Без грошей торба – (чортзна)що!

З творів Л.Глібова.

* Попереджувальний диктант.

Знай, що в житті є деякі речі, які ні з чим не можна порівняти й зіставити. Це рідний край, наша Вітчизна. Без будь-кого з нас Батьківщина може обійтися, але будь-хто без Батьківщини - ніщо (За В.Сухомлинським). Коли не зможу я нічим рідній вітчизні прислужитися, намагатимусь ніколи ні в чому не шкодити. (Г.Сковорода). Не в розбраті мистецтво і природа, як дехто мислить. (В.Гете). Здоров'я – це ще не все. Але все без нього – ніщо. (Античний вислів).

* Диктант із коментуванням.

I. За добре слово й добру пам'ять комусь спасибі я скажу! (І.Калинець). Отож треба було старатися не попастися кому-небудь на очі. (В.Винниченко). Таке здалось і відбулось. Майнуло й зупинилось щось (М.Доленго). Що це ти бозна-що верзеш? (Панас Мирний). Казна за що усі люди, де б я тільки не ступив, дорікають мені всюди... Я ж нічого не робив! (В.Симоненко). Найміть хто-небудь обідати! (Нар. творч.). Граки і галки край калюжі сіли живитись, так би мовить, чортзна-чим...(М.Рильський).

II. Понурий отаман під дубом сидить і уси на палець мотає: не хоче він ради ні з ким розділити, ніхто його думки не знає (Л.Боровиковський). Я знов один, я знов один, ніхто питає мене не стане, ніхто у душу не загляне (М.Філянський). Ні про віщо душа не згадає, не затужить уже ні за чим (Д.Загул). Неважко зрозуміти вітрові жалі: дуби ні перед ким не гнутья до землі! (В.Симоненко). Своїх багато, а як прийдеться топиться, то ні за кого ухопиться. Як ні з чим у млин, то й порожняком додому. Був лісничим, а став нічим. Ставить з себе щось, а само ніщо. Ліпше таке, ніж ніяке. Ніхто не без гріха (Нар. творч.).

ПРИСВІЙНІ, ВКАЗІВНІ, ОЗНАЧАЛЬНІ ЗАЙМЕННИКИ; ВІДМІНЮВАННЯ ЇХ

*Прочитати. Вказати присвійні займенники, визначити, на приналежність якій особі кожен з них вказує.

Моя хата скраю – нічого не знаю. Моє діло півняче: проспівав, а там хоч і не розвидняйся. Добра каша, та не наша. Не замітай чужої хати, дивися, чи твоя

заметена. Аж до діброви чути ваші розмови. Не тішся з чужої біди, бо вона нині його, завтра її, а тоді твоя буде. Краще своя хата, ніж їхня палата. Я свою вину на Івана зверну. Кожна свиня свого корита пильнує.

Народна творчість.

*Переписати, ставлячи займенники в потрібній формі. Визначити відмінок присвійних займенників, їх рід та число.

Любіть Україну всім серцем (свій) і всіми (свій) ділами! Свіжі квіти, дар душі (твій) багряніють на столі (мій). В (мій) душі весна співуча... Падають тепло ї глухо яблука в (наш) саду. І мати (мій) вигляда (свій) сина в хатині сумній край села. І руками теплими (свій) я (твій) холодні руки грів. Місто (наш), місто любе, як же я тебе люблю!

З творів В.Сосюри.

*Прочитати. Вказати вжиті у формі Р.в.особові займенники, що набули присвійного значення. Вказати особові займенники 3-ої особи та однозвучні з ними присвійні. З'ясувати синтаксичну роль тих і інших займенників.

Син проснувся. Звучать його кроки. Серце, тихше, не стучи, не збуди мого ти сина, не злякай його вночі... Я за те люблю їх, ночі ці зимові, що одна з ночей цих щастя принесла. Світлі ідуть матері, зір їх красою сія. Любіть Україну у сні й наяву, вишневу свою Україну, красу її, вічно живу і нову, і мову її солов'їну. А коли її я вбачив, весь прозорий став неначе...

З творів В.Сосюри.

* Провідміняти (усно) словосполучення *мій край, моя земля, моє серце, наше слово, їхній труд*.

* Вибірковий диктант. Виписати вказівні займенники, визначити відмінок кожного.

Звучав наш сміх в широких коридорах під час перерв у той далекий час. І ці стежки, де ви ходили, холодним снігом зацвітуть... О весна, я не знаю такої пори, щоб так серце мені хвилювала! Я дивлюсь на квіти, й цвіт багряний викликає стільки світлих мрій. Інші квіти в диханні весни розцвітуть. Але тих вже нема. Сьогодні я такий щасливий, мов вийшов хлопчиком на шлях

З творів В.Сосюри.

*Провідміняти (усно) словосполучення *той вірш, така пісня, стільки учнів*.

*Переписати, на місці крапок вставляючи пропущені букви. Вказати означальні займенники, визначити число, відмінок кожного.

По діброві віт..р виє, гуляє по полю, край дороги гне тополю до самого долу (Т.Шевченко). Д..рева стоять зачаровані, жод..е л..сток не тр..мтить (Леся Українка). Люди намагают..ся свій лет і до інших ск..рувать планет (М.Рильський).

* Провідміняти (усно) словосполучення *сама держава, інший народ, кожна земля.*

*Навчальний диктант. Підкреслити займенники, позначити, до якого розряду кожен з них належить. 2-3 займенники розібрати як частину мови.

Є прадавні скарби, які намертво лежать у землі. Є живі скарби, що йдуть по землі від покоління до покоління. До таких національних скарбів належить і наша пісня.

Хто не знає сьогодні пісень Марусі Чурай? Протягом трьох віків ходять вони землею. Пісні її невмирущі, і попереду в них – вічність. (За М.Стельмахом, 50 сл.)

*Навчальний диктант

Павло Житецький належав до української інтелігенції початку двадцятого століття, яка копіткою працею вписала яскраву сторінку в історію нашої культури. Наукова спадщина вченого велика і багатогранна. Він є автором досліджень з історичної фонетики та історії української мови, літератури та фольклору.

До багатьох своїх наукових праць Павло Гнатович додав зразки творів староукраїнської писемності. Його нездійсненою мрією залишилося створення великого зібрання давньої української літератури. В архіві вченого зберігається багато пам'яток церковнослов'янської, давньоруської і староукраїнської літератури і мови та записів уснопоетичної творчості.

Павло Житецький був чесною та порядною людиною, справжнім патріотом. Він мав власну думку, яка не завжди вкладалася у загальноприйняті рамки. Протягом багатьох років він переслідувався владою за неблагонадійність. (З календаря, 106 сл.)

* * *

Київська осінь тисяча вісімсот вісімдесят п'ятого року. Золотисто-жовте, брунатно-червонувате листя шарудить в алеях навколо пам'ятника Святому

Володимиру. Далеко видніється з Володимирської гірки глибоководна течія Славути. Васнецов вдивляється у глибину ріки, а думки його ширяють поміж стін новозбудованого Володимирського собору.

Увесь цей біло-сірий простір стін з темними плямами треба розписати. Художник розмірковує, які сюжети де слід розмістити. Пригадує репродукції фресок давньоруських та візантійських соборів.

Протягом десяти років Віктор Васнецов виконав п'ятнадцять величезних композицій, написав тридцять окремих постатей, створив чотири тисячі квадратних аршинів стінопису. Особливу увагу серед його робіт привертає надвівтарний образ Богоматері з Божим Сином на руках.

Разом із Васнецовим над внутрішнім оздобленням храму працювали художники Сведомський, Нестеров, Пимоненко та Катарбінський. (З журн., 110 сл.)

ДІЄСЛОВО

ДІЄСЛОВО: ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ

* Вибірковий диктант. Виписати слова, що означають дію. До кожного з виписаних слів поставити питання. Якими частинами мови є ці слова?

Зустрілися двоє рибалок.

- Що ти зловив?

- Щуку.

- А я видру.

- Е, якщо ти видереш, то я краще викину,- та й кинув щуку у воду.

Народна творчість.

*Розподільний диктант. Дієслова, що означають дію, та дієслова, що означають стан, записати в дві колонки. До кожного з них поставити питання.

Писати, їжджу, спить, бадьоришся, розпитувати, сидить, бажати, захоплюється, боротися, відчуває, сіємо, дрімають, будую, стояти.

*Переписати, на місці крапок вставляючи пропущені букви. Вказати дієслова, визначити час, особу, число, рід кожного з них. З'ясувати синтаксичну роль дієслів. Чому дієслова виступають у ролі присудка?

Довго громи гуркотіли, бл..скавка в хмарах в..лась. Дніпро р..ве й р..втиме поки віку. Я зрозумів журбу його в..лику. Сонячним усміхом з неба в..сна

засміялась, глянула поглядом ясним, блак..тним, ш..роким. Пташка щ..бече, квітки зацвіли, пахнуть і ваблять своєю красою.

З творів Б.Грінченка.

*Списати, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначити час, особу, число, рід дієслів. У останньому реченні підкреслити члени речення. Якими членами речення є дієслова?

Скресла крига пройшла. Шумить Дніпро сивіє й чорніє плескає в береги. Розвивається верба зеленіють комиші.

Зацвіли вишні прокувала сива зозуля. Прослався барвінок голубо зацвів повився горобиний горошок цвіте-процвітає мак повний розкинувсь по землі синій ряст розрослась зелена рута.

За Марком Вовчком.

*Розкрити зміст кожного з фразеологізмів. Вказати в них дієслова, визначити час, особу, число, рід дієслів. Два-три фразеологізми ввести до самостійно складених речень.

З очей іскри полетіли; не сходить з язика; як п'явка крикне, як рак свисне; плаває як вареник у маслі; як Бог на душу покладе; було за царя Гороха.

* Навчальний диктант. Підкреслити дієслова. У вказаному вчителем реченні визначити члени речення.

І ось Данилко з прадідом Данилом вийшли з села і попростували в степ. Перед ними розступилася голуба далина, вирости на південному обрії прекучеряві хмарки, мов вишневий розквітлий сад.

Прадід ішов і співав гайдамацької пісні, а Данилко брів і спостерігав, як росли на небі білі вишневі дерева. Він роздивлявся, як вітер дме у височині, як обриває біле галуззя розквітлих вишень.

Данилко приплющував очі перед таким височенним світом, коло такого старезного прадіда. А той розповідав малому казки й приказки, як зветься кожна трава, яка квітка на яку користь (*За Ю.Яновським; 86 сл.*).

ОСОБЛИВІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА: ДІЄПРИСЛІВНИК, ДІЄПРИКМЕТНИК (ЗАГАЛЬНЕ ОЗНАЙОМЛЕННЯ)

*Уважно розглянути таблицю. Подані в ній приклади дієприкметників та дієприслівників увести до самостійно складених речень.

Назва особливої	Загальне	Відповідає	Приклади
------------------------	-----------------	-------------------	-----------------

форми дієслова	значення	на питання	
Дієприкметник	ознака предмета за дією	який? яка? яке? які?	<i>читаючий</i> <i>прочитаний</i>
Дієприслівник	додаткова дія, ознака дії	що роблячи? що зробивши?	<i>читаючи</i> <i>прочитавши</i>

*Прочитати загадки, відгадати їх. Яке із виділених слів означає ознаку предмета за дією та відповідає на питання *який? яка? яке? які?* Як називається така особлива форма дієслова? Яке з виділених слів означає додаткову дію і відповідає на питання *що роблячи? що зробивши?* Як називається така особлива форма дієслова?

Сидить баба на грядках, *закутана* у хустках. В нашої бабусі сидить дід в кожусі, на печі *нагрітий*, без води *умитий*. Понад квіти *літаюча*, солодкий сік *збираюча*, зимою спить, літом бринить. Стоїть дід над водою, *хитаючи* бороною. Стоїть хлопчик під пеньком, *вкривши* голову брильком. *Не розбивши* горщечка, не з'їси кашки

Народна творчість.

Відгадки.

Капуста. Кіт. Бджола. Очерет. Гриб. Горіх.

*Розподільний диктант. Дієприкметники та дієприслівники записати в дві колонки. Для самоконтролю скористатися таблицею. Поставити питання до дієприкметників та дієприслівників.

Написаний, написавши, розказуючи, розказаний, дивлячись, принесений, переглянутий, співаючи, намальований, бажаючий, знаючи, передавши.

*Вибірковий диктант. Виписати особливі форми дієслова. До кожного з виписаних слів поставити питання, вказати дієприкметники та дієприслівники.

Мати сина колихала, колихаючи, співала (Я.Щоголів). Ти нелегке життя прожила, моя мамо, в мозолях твої чесні, спрацьовані руки. (Наталя Кащук) Материнська доля складена з надій. Всі ми, усі материнським теплом обігріті. (В.Крищенко.) Квіти чудові на рушникові вишиті з ніжністю серця колись. (Я.Семенюке) Трави не прим'явши, не збивши роси, - так ходить землею добро й милосердя. (В.Баранов.)

*Переписати речення. Вказати дієприкметники та дієприслівники. З'ясувати синтаксичну роль особливих форм дієслова.

I. Кругом лежить натомлена земля. (В.Кінзбурзький.) Зростить земля нам цвіт незнаний. (В.Свідзінський.) Жовтнева днина сонечком сповита. (Г.Крячко.) Дорога поручена й запетльована. (Григорій Тютюнник.) І, надлетівши, зморена бджола відчує стебел плавне колихання... (В.Стус.) На стрісі дзьобом цокотить замріяний лелека. (В.Сосюра.) Схилились два самотні клени, читаючи весни буквар. (Б.-І.Антонич.)

II. Прийшли гості непрохані, то й підуть некохані. Синиця шкоду зробила, а журавель покараний. Силуваним конем не поїдеш. Наймит ходячи наїється, а стоячи виспитья. Заваривши кашу, не жалій масла. Лежачи й камінь мохнатіє. Послухавши жука, завжди в гною будеш.

Народна творчість.

*Вказати особливі форми дієслова у поданих фразеологізмах. Два-три фразеологізми ввести до самостійно складених речень.

Із заплющеними очима; з розкритими обіймами; засукавши рукава; його пісня скінчена; крила обрізані; висолопивши язика; поклавши руку на серце; верства мальована; насиджене місце; на ніч глядячи; недовго думаючи; не згортаючи рук; не мудруючи лукаво; роззявивши рота; затягнувши пасок.

НЕ З ДІЄСЛОВАМИ

*Прочитати. У яких дієсловах *не* виступає префіксом, а в яких випадках є часткою?

На вгороді коло броду барвінок не сходить, чомусь дівчина до броду по воду не ходить. (Т.Шевченко.) Незчулася Оріся, як заспівала своїм хорошим дівочим голосом. (Олена Пчілка.) Промчалась та буря-негода палка надо мною, але не зломила мене, до землі не прибила. (Леся Українка.) Не зітхай, а працєю, марно часу не гай, праці щирої жде вже давно рідний край. (Б.Грінченко.) Старому було вже за вісімдесят, він недобачав та недочував. (В.Земляк.)

*Записати дієслова, що відповідають поданим значенням. Пояснити написання дієслів з *не*. Два-три слова ввести до самостійно складених речень.

1.Примушувати робити щось проти бажання, волі. 2. Мати поганий зір, погано бачити. 3. Допустити помилку, зробити упущення через неухважність, недосвідченість, недбалість і т.ін. 4. Відчувати велику неприхильність, ворожість, нелюбов до кого- або чого-небудь. 5. Порушувати чийсь спокій, завдавати турботи, клопоту, бентежити. 6. Втрачати самовладання від сильного

хвилювання, не пам'ятати себе. 7. Ставитися презирливо, зарозуміло, зневажливо до кого-, чого-небудь.

Для довідок.

1.Неволити. 2. Недобачати. 3. Недогледіти. 4. Ненавидіти 5.Непокоїти. 6. Нетямитися.7. Нехтувати.

* Розподільний диктант. Дієслова, що пишуться з *не* окремо та разом, записати у дві колонки.

Не прийти, ненавидіти, нехтувати, не з'явитися, не оцінити, не здужати (не змогти), нездужати (захворіти), неславити (ганьбити), не славити (не прославляти), недовиконувати, не любити, недолюблювати, не личить, нереститися, не хотіти, нехтувати, не щастить.

* Вибірковий диктант. Виписати дієслова з *не*, пояснити їх написання.

Не шукай мами на чужині. “Не хочу” і “не можу” – то рідні брати. Не полізеш у вогонь, то не обпечешся. Немає лісу без калини, а села без болота. До чужого рота не приставиш ворота. Не купити ума, як його нема. Пес бреше, бо його співати не навчено. Як почав орати, то в сопілку не грати. Під носом зійшло, а в голові не посіяно.

Народна творчість.

* Переписати, розкриваючи дужки.

(Не)гайся у добрі. (Не)обізлися в горі. (Не)війся у вітрах. І (не)брудни свій путь. (Т.Севернюк.) У мене так серце закам'яніло, що я вже й плакати (не)здужав. (О.Кониський.) Люби життя, але умій при цьому ти (не)навидіть всяку цвіль і гнидь. (Л.Забашта.) Я ніколи (не)стомлюся жити, і життя мені (не)розлюбить. (Ф.Мисик.) Я (не)стямився, коли роса, а далі й вечір упали на діброви. (М.Стельмах.) Ми й (не)зчулись, друзі, як подвір'ям ніч пройшла босоніж по траві. (Н.Тихий.) Ой що се ти, милий, думаєш-гадаєш? Кличу тебе серденьком – ти (не)дочуваєш. (П.Куліш.) Добре тому багатому: його люди знають, а зо мною зустрінуться – мов (не)добачають. (Т.Шевченко.) Жала дівка жито, жала, (не)дожала і до сходу сонця тополею стала. А в мого двора нема ні кола, тільки стоїть кущ калини, та й та не цвіла. (Нар.творч.)

*Попереджувальний диктант.

I. Щедрість материнських добрих рук ми ще у житті не оцінили. (Д.Луценко.) І що б не сталося із нами у цьому світі і в сім'ї, не буде правди вище мами і вище совісті її. (Л.Талалай.) Рідна мати моя, ти ночей не доспала... (А.Малишко.) Ще тобі, матусю, не старіти. Це ж у тебе, певно, на волоссі павутиння бабиного літа... (В.Колодій.) Ми ненавидимо чекання і все життя чогось ждемо. (Є.Летюк.) Та чи ждати, чи не ждати? Ждала дні і ночі, недоїла, недоспала, виплакала очі. (Я.Щоголів.) Князь Володимир за Дніпром на ловах запізнився. І сам незчувся, як в бору самотній опинився. (Леся Українка.)

II. Немає приповідки без правди. Хто старе поминає, той щастя не має. Холодна стіна не гріє, чужа чужина не пожаліє. З вогнем не жартуй, з водою не дружи, вітру не вір. Курець не помічає, як здоров'я з димом випускає. Краще не обіцяти, як слова не держати. Що в серці вариться, на лиці не втаїться. Не вмієш шити, так і не пори. Не хапайся поперед невода рибу ловити. Як не подумаєш, то й кілочка не затешеш. Нездужає й третього хліба з'їсти.

Народна творчість.

* Переписати прислів'я, на місці крапок уписуючи пропущені дієслова з *не*.

У закритий рот муха Мокрий дощу Свиня не з'їсть калача, доки
Що завгодно продаси, як За воду не дякують і гроші Кисла яблуня
солодке яблучко В чужім оці скапку бачить, а в своїм дрючка На чужий
коровай очей Силуваним волом З бідою не знатися – і щастя

Для довідок.

Не влетить. Не боїться. Не покача. Недоїси. Не платять. Не вродить. Недобачає.
Не поривай. Не доробишся. Не знайти.

* Розкрити зміст поданих фразеологізмів. Пояснити написання дієслів з *не*.
Два-три фразеологізми увести до самостійно складених речень.

Не дати порошині впасти; не шкодувати фарб; немає відбою; не добитися толку; недоїдати шматка хліба; на дорозі не валяється; не побачити як власної потилиці; тільки пташиного молока немає.

* Диктант із коментуванням.

Не перетре піском своїм пустеля моєї мови голубий кришталь. (Д.Павличко.)
І наче я вже не живу, свою надію неживу приспав під серцем і не сплю...
(М.Вінграновський.) Ні! Я ненавиджу спокій! Краще вже вихор і вир!
(Д.Загул.) Безкриле серце не окрилити. (Є.Маланюк.) Сердяться слабкі душі,
сильні ненавидять або прощають. (Григор Тютюнник.) Недоговорено багато і
недослухано, на жаль. (П.Воронько.) Не скінчено поеми. І рисунка

недорисовано. Нездужає рука. (Є.Маланюк.) Ніхто, хто ненавидить, себе і не збереже, і не знайде. (П.Могила.)

НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА ДІЄСЛОВА (ІНФІНІТИВ)

* Прочитати. Вказати дієслова, поставити до кожного питання. Чи є в кожному з речень вказівка на особу, яка виконує названу дієсловом дію? Чи можливо визначити час, особу, число, рід вжитих у реченнях дієслів?

Краще кривду вже терпіти, ніж самим її чинити, а ще краще, пане-брате, ні чинить, ні зазнавати... (Б.Грінченко.) В світі жити – не тужити, хліба заробити, не боятись наступити на тернові віти. Не самі квітки зривати по гаях, по полю, чесним потом виробляти із неволі волю. (П.Куліш.) Учитися треба любити і жити і кожною миттю життя дорожити. (М.Луків.) Як любо, як безмежно любо жити, дивитися на білий Божий світ... (Олександр Олесь.)

*Вибірковий диктант. Виписати дієслова в неозначеній формі. Виділити закінчення *-ти (-ть)*.

Хто чисте сумління має, той спокійно спати лягає. Пізнати з мови, якої хто голови. Не кайся рано встати, а кайся довго спати. Треба прясти, щоб руб'ям не трясти. Впіймав чи не впіймав, а погнатись можна. Добре того лякати, хто боїться. Хотів минути пень, та наїхав на колоду.

Народна творчість.

* Записати фразеологізми, на місці крапок дописуючи пропущені дієслова у неозначеній формі. Розібрати вписані дієслова за будовою. Розкрити зміст кожного з фразеологізмів. Два-три ввести до самостійно складених речень.

Шилом патоки ... , ...кота в мішку, ...як веретено, ... як шуліка, ...круглі очі, ... сім мішків гречаної вовни.

Для довідок.

Вхопити, купити, крутитися, накинутись, зробити, наговорити.

* Подані дієслова поставити в неозначеній формі. Виділити закінчення.

Готується, знають, малюватиме, прийшов, занесла, пишемо.

* Переписати, вставляючи пропущені букви. Вказати дієслова в неозначеній формі, виділити в кожному з них закінчення. Пояснити вживання тире в реченнях.

Це дуже тя...ко – нап..сати пісню. (Д.Павличко.) Та ж..ти без пісні – туманити світ. (І.Драч.) Яке це щастя – дарувать вологу квіткам, д..ревам, травам! Як вони її вп..вають, сміючись ро..лого! (М.Рильський.) Яке це щастя – мчати на коні, а у л..це в..сіяний віт..р віє! (В.Сосюра.) Яка насолода бігти на лижах пр..густим лісом, що простягся на тисячі кілометрів! (Остап Вишня.)

*Переписати, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки дієслова в неозначеній формі.

Змалку вчила мене мати рідне слово шанувати. (О.Довгоп'ят.) Думка повинна ... дію, а не ... бездіяльність. (А.Коваль.) Найчастіше хочуть ... того, хто на голову вищий від інших. (О.Перлюк)

Довідка. Шанувати, готувати, виправдовувати, зігнути

*Розглянути таблицю. З'ясувати синтаксичну роль дієслів у неозначеній формі в поданих нижче реченнях.

Інфінітив може виступати в ролі таких членів речення:

У ролі підмета: *Читати* для нього - справжня насолода.

У ролі присудка: *Я почав збирати* проліски.

У ролі означення: У мене не було бажання (*якого?*) **сперечатися**.

У ролі додатка: Екскурсивод запропонував (*що?*) **оглянути** вистав ку.

У ролі обставини: Учитель прийшов (*з якою метою?*) **познайо митися** з дітьми.

Вік прожити – не дощову годину перестояти. Одно – творити язиком, а інше – перти плуга. Дурний любить вчити, а розумний любить вчитися. Вола звать в гості не мед пить, а воду возить. Як любиш поганяти, то люби коня годувати. Мав кухоль звичку по воду ходити, поки йому вухо не відбили. Скільки ворона не літатиме, прийде час їй на смітнику сідять. Пішов коня сідять, коли треба сідять. Ой мамо, хочу їсти, та боюся в погріб лізти.

Народна творчість.

*Переписати речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Вказати дієслова в неозначеній формі, з'ясувати їх синтаксичну роль. Визначити речення прості та складні, двоскладні та односкладні.

Заспівай мені мамо моя! Ти ж співала колись над колискою. Буду слухати слухати я і стояти в задумі берізкою. (О.Богачук.) Цілує сонце рушники що ненька вмiла вишивати. (М.Сингаївський.) І тільки матуся умiє і може порадить утішить пробачить усе. (В.Крищенко.) Я до твоїх долонь вертаюсь мамо читати наймудрішу книгу з книг. (В.Баранов.) Можна вибрати друга і по духу брата та не можна рідну матір вибирати. (В.Симоненко.) Ти вчиш мене кохана мати любити працю труд нечесним підлим гордувати любити рідний люд. (Р.Завадович.) Мамо-голубко не треба журитись... Змалку не вмів я додолу хилитись то і тепер не схилюсь. (П.Капельгородський.)

ДОКОНАНИЙ І НЕДОКОНАНИЙ ВИД ДІЄСЛОВА

*Прочитати. Визначити дієслова, до кожного поставити питання. Які з дієслів означають завершеність дії? Які означають дію, необмежену в часовій тривалості? З'ясувати вид дієслів.

Великоднє свято встановили у пам'ять про воскресіння розп'ятого на хресті Божого Сина. Після введення християнства на Русі Великдень злився з весняним святом стародавніх слов'ян. Паска відзначається після першого весняного новолуння у неділю, яку називають Світлою.

*Розподільний диктант. Дієслова доконаного і недоконаного виду записати в дві колонки.

Співати, заспівати, знати, посіяти, прийти, замислитись, тривати, нести, білити, передавати, передати.

*До поданих дієслів дібрати видові пари. Якими суфіксами та префіксами відрізняються дієслова в кожній з пар?

Кликати, летіти, подружитися, зробити, казати, сунути, вливати, дякувати.

*Диктант із коментуванням. Підкреслити дієслова, визначити час, особу, число, рід та вид кожного. У вказаному вчителем реченні підкреслити члени речення.

Символом Паски, початку усього живого вважають яйце. У дохристиянському світі сонце уявлялося людям казковим птахом. Сили зла могли вбити

птаха, але він завжди встигав знести яйце, з якого народжувався новий день. Головний у році великий день – це свято сонця, свято природи, що прокинулася після зими.

Життя, яке зберігалось в яйці, потрібно було захистити від злих сил. Тому тонку шкаралупу покривали фарбою та різноманітними знаками. Пасхальні яйця називають крашанками і писанками.

З етнографічного довідника.

ЧАСИ ДІЄСЛОВА. МИНУЛИЙ ЧАС. ЗМІНА ДІЄСЛІВ У МИНУЛОМУ ЧАСІ

* Прочитати. Визначити дієслова, до кожного з них поставити питання. Які з дієслів означають дію, яка відбувалася до моменту розповіді про неї, які – дію, що відбувається в момент розмови, які – дію, що відбудеться після розмови? Що вам відомо про часи дієслова?

Якось Добро й Зло опинилися на вершині шпилястої гори. Зло штовхнуло Добро, і Добро скотилося вниз. Та не розбилося, а перетворилося на рослину з блакитними квіточками... І тріснуло від люті Зло!

Хтозна, чи довго пам'ятатимуть люди цю легенду. Будуть просто милуватися блакитним цвітом, вишуканим темно-зеленим листям. Хоч кожен українець під свідомо відчуває у барвінку щось незмірно більше й глибше, ніж просто краси у рослину.

За Г.Маковій.

*Пояснювальний диктант. Дієслова підкреслити, визначити час кожного з них.

Старі люди розповідають ще й іншу легенду. Барвінком став чужинець, якому припала до душі українка. Увивався за нею хлопець, землю свою заради неї покинув, а тоді помер з журби. Став перед лице Господне й просить: “Хочу бути там, Господи, де вона лишилася...” Бог милосердний пустив його квітом нев'яничим, що вічно дивиться услід кожному з нас голубими очима. Завжди буде барвінок милувати око, але й ятрить душу.

За Г.Маковій.

*Диктант із коментуванням. Вказати дієслова, з'ясувати час кожного з них.

Несе Галя воду, коромисло гнеться, а за нею Йванко, як барвінок, в'ється. Усі гори й долини виходили, зелененький барвіночок витоптали та зробили гілечко з ялини та з червоної калини. Кінець нивоньці, кінець, будемо плести вінець і з жита, і з барвінку на хорошую дівку.

Народна творчість.

*Переписати, подані в дужках дієслова ставлячи в потрібній часовій формі. Визначити час і вид кожного з дієслів.

Барвінок – вічнозелена трав'яниста рослина, листя якої (зберігати) зелений колір навіть під снігом. Живучість і витривалість барвінка, його красу (оспікувати) у багатьох народних піснях. З давніх давен барвінок (стати) символом молодості, кохання та шлюбу.

Разом з ягодами калини, колосками жита, васильками барвінком (прикрашати) весільне дерево – гільце. Рослину (використовувати) у весільних обрядах.

З етнографічного довідника.

* Прочитати прислів'я. На яку ваду вказує кожне з них? Вказати дієслова, визначити час, особу, число, рід кожного з них.

Розказав Мирон рябої кобили сон. Шаленая муха вкусила за вухо. Зробили з дуба шпичку. Попав пальцем у небо, аж бомкнуло. Купив хрону до лимону. Надувся, як півтора нещастя. Що напярла, те миша вкрала.

Народна творчість.

* Від поданих дієслів утворити всі можливі форми минулого часу. Виділити суфікси й закінчення.

Бігти, підняти, сивіти, стати, лягти, лягати.

* Диктант із завданням. Замінити дієслова теперішнього часу відповідними формами минулого. Визначити вид, число, рід дієслів.

Прислів'я дістаються нам у спадок від минулих часів. Вони завжди відбивають прагнення людини до правди, фізичного й духовного здоров'я. Прислів'я завжди прославляють працьовитість, скромність, кмітливість, воюють проти ледачих, пихатих, проти брехунів та базік.

За Н.Шумадою.

**ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС. МАЙБУТНІЙ ЧАС.
ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄСЛІВ ТЕПЕРІШНЬОГО І МАЙБУТНЬОГО
ЧАСУ. ПРАВОПИС –ТЬСЯ, -ШСЯ В КІНЦІ ДІЄСЛІВ**

* Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені букви. Підкреслити дієслова, визначити їх час, число, особу. Виділити закінчення дієслів.

Шевченкове слово звучить у віках, воно ж..ве й с..огодні. Тарас Гр...горович і нині разом з тими українцями, що б..режугт.. і зах..щають.. рідну мову, культуру, шануют.. нашу в..лику історію.

За І.Михайлиним.

* Переписати, подані в дужках дієслова ставлячи у формі теперішнього часу. Визначити особу й число дієслів. Виділити закінчення.

Мова (об'єднувати), (згуртовувати) людей у націю, (засвідчувати) духовне буття народу. Без мови ми не (бути) народом, ми – своєрідна отара чи череда без пастуха. Без народних дум, пісень, прислів'їв, приказок ми (прирікати) себе на виродження. Народні твори (нести) у собі невичерпний оптимізм.

За І.Гончаром.

* Подані дієслова продієвідмінювати у формі теперішнього часу.

Говорити, шанувати, зберігати, дзвонити.

* Поставити дієслова у формі першої особи однини теперішнього часу. Які приголосні звуки чергуються?

Пекти, котити, мастити, виходити, трусити, їздити.

* Словниковий диктант.

Хазяйнують, приїжджають, вибираються, змагаються, пам'ятається, заливаються, перехрещуються, кричиш, мусиш, переносишся, колотишся.

*Подані дієслова поставити у формі другої та третьої особи однини теперішнього часу.

Зразок. Гратися – граєшся, грається.

Митися, стригтися, поратися, намагатися, плестися.

*Прочитати. Вказати дієслова, визначити їх час. Які з ужитих тут форм майбутнього часу складаються з двох слів, які – з одного слова? Які це форми майбутнього часу?

Ой люлі-люлі, моя дитино! Ой куди йтиму, тебе не кину. Ой куди йтиму, тебе буду брати, буду дитино, тебе доглядати. (Нар.творч.) Будеш, мати, мене проваджати, мене проваджати та не забувати. (М.Вінграновський.) Спочине мати, бо завтра клопоти знову й знову... Не ви, а я нині вам співатиму колискову. (В.Кузьменко.) Будуть пташки прилітати, калиноньку їсти, будуть мені приносити з України вісті!.. (Нар.творч.)

* Від поданих дієслів утворити всі можливі форми майбутнього часу.

Схопити, хапати, знати, дізнатися, оббити, розробляти.

* Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені букви. Вказати складену форму майбутнього часу, розповісти про її утворення. Вказати прості форми дієслів майбутнього часу, розповісти про творення цих форм.

Ой зйду я на могилу, гляну, под..влюся. Як згадаю про ту волю, тя..ко зажурюся! Будуть пташки пр..літати, калиноньку їсти, будуть мені пр..носити з України вісті. Вівці, мої вівці, вівці та отара, хто ж вас буде пасти, як мене не стане? Хоч на споді л..жатиму, а у вічі плюватиму.

Народна творчість.

*Пояснювальний диктант.

Усе минеться, одна правда зостанеться. Перемелеться лихо – добро буде. Не плюй в криницю, бо знадобиться води напиться. Як боїшся горбців, то не сій проса. Раз опечешся – другий остережешся. З добрим поживеш – добре й перей меш, з лихим зйдешся – й свого позбудешся. Не навчишся плавати, доки води у вуха не набереш. Як не наївся, то не налижешся.

Народна творчість.

*Диктант із коментуванням. Визначити час, вид, число, особу дієслів.

Тільки тим історія належить, хто сьогодні бореться й живе. Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу, виростуть з тобою приспані тривоги. ...Можеш вибира ти друзів і дружину, вибрати не можна тільки батьківщину. ... І якщо

впадеш ти на чужому полі, прийдуть з України верби і тополі, стануть над тобою, листям затріпочуть, тугою прощання душу залоскочуть.

З творів В.Симоненка.

ДІЄСЛОВА І І П ДІЄВІДМІН. БУКВИ Е, И В ОСОБОВИХ ЗАКІНЧЕННЯХ ДІЄСЛІВ І І П ДІЄВІДМІН

* Подані слова вимовити відповідно до правил орфоєпії. Записати слова фонетичною транскрипцією. Як вимовляються голосні [е], [и] в особових закінченнях дієслів? Від чого залежить написання букв *е*, *и* в особових закінченнях?

Пишеш, можеш, любиш, говориш, сумуєш, клеїш.

* Дієслова першої та другої дієвідмін записати у дві колонки.

Колишуть, просять, їздять, знають, стережуть, мостять, ріжуть, радіють, летять, товчуть, возять, колишуть, радять, поганяють.

* Подані дієслова поставити у формі третьої особи множити теперішнього чи майбутнього часу і записати у дві колонки за дієвідмінами.

Навчити, блищати, жовтіти, сидіти, нищити, плести, робити, вимикати, дзвеніти, цінити, точити, лікувати, дружити, вабити, в'язати, виходити.

* Дієвідміну поданих дієслів визначити за неозначеною формою.

Кричати, терпіти, в'янути, сіяти, поважати, коштувати, лягти, перейняти, працювати. Мовчати, пекти, горіти, летіти, літати, терпіти, колоти, гомоніти, боліти, гриміти.

* До поданих дієслів дібрати антонімічні пари. Позначити орфограми, обґрунтувати написання *е*, *и* в особових закінченнях.

Згадуєш, хвалиш, будуєш, твориш, береш, знаходиш, блищиш, журишся, ненавидиш, радієш, пам'ятаєш.

* Переписати, розкриваючи дужки, на місці крапок вставляючи пропущені букви. Виділені слова записати фонетичною транскрипцією.

Ма..мо – (не)дба..мо, а втрат..мо – плач..мо. У чужу душу (не)вліз..ш, чужої думки (не)збагнеш. З чужого добра (не)зроб..ш двора. Удень із свічкою (не) знайд..ш. Того мені *бажа..ться*, чого дома (не)ма..ться. Твоє *(не)мел..ться*, то й мішка (не)підставляй. Посі..ш вчинок, виросте звичка. Відстан..ш годиною, (не)здож..неш родиною. Що нині ут..че, того завтра (не)злов..ш. На чужий роток (не)накин..ш платок.

Народна творчість.

Ви глибоко мисл..те, гарно говор..те, ніжно співа..те, але працювати (не)люб..те, (не)вмі..те, (не)хоч..те (В.Чуйко.)

* Попереджувальний диктант.

Удар забувається, а слово пам'ятається. Рана загоїться, зле слово – ніколи. Слово до слова – зложиться мова. Не все говори, що знаєш, але все знай, що говориш. Як постелишся, так і виспишся. Менше вкусиш – швидше проковтнеш. Звабиш калачем – не одженеш і бичем. Поки хвалько нахвалиться, будько набудеться. З ним каші не звариш і горшка не зліпиш. Його на козі не об'їдеш. З нього й обценьками слова не витягнеш. Тільки той не помиляється, хто ні до чого не торкається. Скажеш – не вернеш, напишеш – не зітреш, відрубаш – не приточиш.

Народна творчість.

* Переписати, подані в дужках дієслова ставлячи у формі другої особи однини теперішнього або майбутнього часу. Виділити закінчення, пояснити їх написання. Пояснити написання не з дієсловами.

Шилом моря не (нагріти). Не (вміти) шити, так і не пори. Не збочуй з дороги, бо (поламати) ноги. (Сказати) гоп, коли (перескочити). Водюю воду не (загатити). Щербатого горшка не (поправити). Коли (топитися),то й за соломинку (вхопитися)

Народна творчість.

* Диктант із коментуванням.

Ой по горі роман цвіте, долиною козак іде та у журби питається: “Де та доля пишається?” Поїдеш далеко, побачиш багато; задивишся, зажуришся, згадай мене, брате! (Т.Шевченко.) Ти у світ іди, милий синочку, ти усе спізнай – і билиночку. Годі з святом ти порівняєшся, в добрі-розумі закупаєшся, з полем батьковим привітаєшся! (С.Руданський.) Де мати посіє, там стелиться ласка. Де мати посадить, там сходить добро. У мами рука і легка, і прекрасна, і

серце глибоке, як сивий Дніпро. (В.Крищенко.) Ти геній і герой, ти ріки повертаєш і зсуваєш гори, але дозволь мені почувти, як ти з матір'ю говориш. (Д.Чередниченко.) Ой сину мій, сину, ти коника маєш, ти коника маєш, з конем розмовляєш! Ой чого ти, мій коню, нудиш, із битої доріженьки блудиш? (Нар.творч.)

СПОСОБИ ДІЄСЛІВ (ДІЙСНИЙ, УМОВНИЙ, НАКАЗОВИЙ)

* Прочитати речення, визначити в них дієслова. Які з дієслів означають дію, що відбувається, відбувалась або відбудеться? Які дієслова означають дію бажану або можливу за певних умов? Які виражають наказ, прохання або пораду?

Душу, тіло ми положим за нашу свободу і покажем, що ми, браття, козацького роду. (П.Чубинський.) Наші душі надіють в іржі, але промінь віри не погас. Боже, Україну збережи! Господи, помилуй нас! (Т.Петриненко.) Якби я втратив очі, Україно, то зміг би жити, не бачачи лугів. Мені і в непроглядній пітьмі днів твоя лунала б мова солов'їно... (Д.Павличко.)

* Визначити спосіб поданих дієслів. Дібрати до кожного синонім та антонім, записати їх, поставивши в тому ж способі.

Запам'ятай, станьмо, розповіла б, здійснив би, рухався, зачинили.

*Вибірковий і розподільний диктант. Дієслова дійсного, умовного та наказового способів виписати в три колонки.

Пішов би я в Україну, пішов би додому, там би мене привітали, зраділи б старому. (Т.Шевченко.) Гей, ізгадайте, браття вкраїнці, чим ми на світі бували, як волю нашу, волю народну всі ми гуртом здобували! (Б.Грінченко.) Позабудьмо дріб'язки, братове! Нас вони обсіли, як мушва. Та приймим осяння ранкове. Роздивімося: весна прийшла! (О.Лупій.) Я би міг, я би міг, я би міг оцим вербам упасти до ніг і благати в скуйовджених віт передати Дніпрові привіт... (М.Гаско.) Ви ж ідіть все далі й далі та глядіть пряму дорогу, сміло хрест беріть на плечі, душу й серце дайте Богу. (Я.Щоголів.)

*Диктант із коментуванням. Дієслова підкреслити, визначити спосіб кожного.

Нехай гнеться лоза, а ти, дубе, кріпись, ти рости та рости, не хились, не кривись; ти глибоко углиб твердий корінь пусти, гілля вгору розкинь, ти рости, ти рости! (С.Руданський.) Посадіть калину в чистім полі! Хай вона освятить

час. Рід наш дуже любить волю. Хай же воля любить нас! (А.Листопад.) Ти біжи крізь житейські віхоли, крізь буденний сухий пісок (Б.Олійник.) Зазирни у дзеркало – і побачиш людину, яку ти міг би зробити кращою. (А.Коваль.)

Я знову пішов би дорогами тими, які у дитинство мене привели б, ковтнув би од печі солодкого диму, сп'янів би од ніжного запаху лип. (М.Подолян) Хай будуть книги й друзі при столі, хай будуть пісня й мила вишиванка, хай людські болі, радощі й жалі заходять в хату з ранку і до ранку! (Л.Забашта.)Посадіте свій сад чи діброву і дивіться епосі в лице (Д.Кремінь.) Зрадник од людей ласки не знатиме, сам він од себе у пущі тікатиме.. Його рідне слово в пісні не грітиме, йому пісня в серці углем горітиме. (А.Метлинський.) Прозрімо ж! Люди ми чи ні? Чи ми раби борщу і сала? (М.Вінграновський.)